ГЕОРГИ БАКАЛОВ

49

НАШИТЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ

РАКОВСКИ, ЛЕВСКИ, БОТЕВ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
гр. СТАЛИН

СОФИЯ 1924
БИБЛИОТЕКА „НОВ ПѪТ“ № 10

95
НАРОД. БИБЛИОТЕКА-гр. С
54884
949.72.042(09
92(497.2
Б16и
С32010
R 924.7
57

БЕЛЕЖКА

Няколко трудове вече разглеждат Христо Ботева от марксистко гледище. Другите наши революционери — патриархѫт на революцията Г. С. Раковски и нейният апостол Левски — сѫ били почти сѫвсем пренебрегнати в това отношение. Това предпочитане на Ботева е обяснимо: той ни е по идеи найблизкия. Борбата около него е свѫршена с успех: Ботев безвѫзвратно принадлежи на оная народна маса, освободителния ден — „ден пѫрви“ — на която той предсказваше. Време е да се предадат на работния народ и неговите сѫратници: учителя му́ Раковски и приятеля му Левски, — отдавна е време!

Това сѫм се опитал да направя аз в своите статии, прѫснати из разни периодически издания, които обединявам тук в една книжка под общото име „Нашите революционери“. Като оставим настрана Ботева, който, както казах, е разглеждан от марксистко гледище, — светлината, която хвѫрлям вѫрху другите двама, особно вѫрху Левски, се явява в значителна степен нова.

В това осветление сѫвсем друга физиономия би добила историята на нашето предосвобождение, ако се прокараше марксисткото гледище последователно, като се разгледа всестранно целия перод на вѫзраждането.

За Ботева читателя би могѫл да се справи с онова, което сѫм писал в книжките си: „Христо Ботев социалист“, „Христо Ботев и пролетариата“, „Сергей Нечаев и Христо Ботев“ и „Литературни очерки“.

София, 10 януарий 1924.

Г. Бакалов.

КЛАСОВАТА БОРБА В ПРЕДОСВОБОДИТЕЛНАТА ЕПОХА И ДНЕС

(Вместо предговор)

Историята е борба на класите. И бѫлгарската история не прави изключение. Ако сравним предосвободителната епоха и днешната, ще видим, че и там, и тук кипи и клокочи острата борба между класите. Разликата е само в сѫстава на класите, в техните взаимоотношения и в конкретните им задачи. Но тия обстоятелства се менят постоянно. От освобождението насам ние имаме сѫщо така постоянни промени в това отношение. Друго бе преди войната, друго днес.

Но всепак между предосвободителната епоха и днешната има една не само количествена, тѫй да се каже, разлика в класовите борби, но и разлика *качествена*.

Най-отличителния белег на днешната класова борба у нас е намясата на един *нов* обществен елемент: *пролетариата*, и то намяса не просто сѫс самия факт на сѫществуването на тая нова класа, а нейната *сѫзнателна* намяса с твѫрдото решение *да победи*, плод на *обективното* сѫотношение на класите.

Днес борбата се води от пролетариата против буржуазията за *сменяне капиталистическата наредба сѫс социалистическа*. Конкретната историческа задача на днешната епоха — и в другите капиталистически страни, и у нас е: *освобождението на пролетариата*.

Преди освобождението класовата борба се водеше между „*третото сѫсловие*“, сѫставено в мнозинството си от градски занаятчии и дребни тѫрговци, дребни и чифликчийски селени и новосѫздадената интелигенция, от една страна, а от друга — „*чорбаджиите*“, т. е. лихвари, чифликчии, едри тѫрговци и бюрократи. С други думи, то бе *борба между бедни и богати*. В тая борба чорбаджиите, като мнозинство, дирехa и намираха, подкрепа в монархическата власт.

Конкретната историческа задача на епохата бе: *освобождението на третото сѫсловие*, която се изрази в организирането на революционно движение против чуждата монархическа власт. *Политическата независимост* бе лозунга на епохата.

Третото сѫсловие бе оная социална среда, която с икономическите промени, засилени могѫщо от освобождението насам, стана източник за *новите* обществени класи у нас: както за *буржуазията*, така и за *пролетариата*. Буржуазията се формира от забогателите негови елементи в сѫюз с потомците на старите чорбаджии. Пролетариата произлезе от материално изпадналите негови слоеве. А по средата остана *дребната буржуазия*, която непрекѫснато е подхвѫрляна на сѫщия разложителен процес.

Поради обстоятелството, че трайното господство на *средната класа* (както би могло да се нарече „третото сѫсловие“) е несѫвместимо с непрекѫснатото развитие на производителните сили, плодовете от резултата на нейните борби — политическото освобождение — бидоха заграбени от новоизпечената буржуазия, против икономическата мощ на която нямаше обществена сила да се противопостави. Такаче в резултат на класовата борба от епохата на предосвобождението се получи *фактическото разчистяне пѫтя на буржуазията*.

Ето де именно е принципната — качествената, както я нарекохме — разлика в класовите борби от предосвобождението и от днешната епоха: там се касае до тѫржеството на буржуазията, тук — на пролетариата, там — на капитализма, тук — на социализма.

Но в освободителното движение на третото сѫсловие у нас си пробива пѫт и една струя, която представляваше най-левите негови елементи: пропаднали занаятчии и селени, напуснали огнищата си и прокудени по чужбина емигранти, работници без определено занятие, интелигенти докоснати от „идеите на своя век“, младеж ентусиазираща се за най-великодушните и крайни идеи. Тази крайно лява струя се чувствува най-вече, за да не кажем почти изключително, в средата на емиграцията, собствено в Ромѫния.

В лицето на Ботева това течение се издига до комунистическият идеал.

Оная среда, в която намираха отглас идеите на тоя предтеча, бе обезимотена, по положение пролетарска. Липсваше ѝ само индустрия, дето да приложи работната си сила. И тя даваше своите кадри за бунтове и чети. *Хѫшѫт* бе тогавашния революционер, предшественик на сѫвременния *пролетарий*.

Пролетарската борба бе извжн идейния кржгозор на бжлгарските революционери. Отначало даже Ботев смяташе в унисон сжс своите руски учители, че пролетариата — който той месеше с пролетариатството, мизерията, пауперизма — с една обществена „язва“. Но постепенно неговия поглед се прояснява: Парижката Комуна, западноевропейското социалистическо движение, еволюцията вжв вжзгледитѣ на руските революционери, минаването му през школата на Бакунина, допирането му до сжчиненията на Маркса — всичко това повлия на Ботева да разшири своето схващане на пролетариата дотам, щото най-после да го провжзгласи за единствен фактор на социалната революция.

В лицето на Ботева революцията на „третото сжсловие“ надмина себе си: *Ботев прозря бждащето и предсказа международната социална революция на пролетариата.*

По тоя начин, Ботев се явява *сжединителното звено* между революцията на третото сжсловие и освободителната борба на пролетариата.

Нямат спир човешките борби и победи. Не може да бжде спрян с нищо и победоносния ход на нашия пролетариат, тоя освободителен инструмент на историята. Неговата конкретна историческа задача: осжществението на социализма — е една наложителна необходимост.

Историята си знае работата. Тя е написала вече с огнени букви над сградата на капитализма: мене текел фарес (прочетени ти сж дните)! Капитализмжт е осжден на загинване. Под бодрия стяг, издигнат у нас за пжрви пжт от Ботева, ще стигнат кжм победа неговите чеда — сжвременните пролетарии!

ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ

ПЪРВИЯ КРУПЕН РЕВОЛЮЦИОНЕР

Не се знае точно датата на рождението на Сава Стойков Раковски[1]). Той съобщава само годината — 1821, такаче изтекло е вече столетие оттогава. Като погледнеш, с какви колосални преврати е изпълнено това столетие, жалки ти стават ония филистери, които пред днешните страдания отпущат безпомощно ръце и зловещо заявяват: така е вървял светът от памтивека, така ще да си върви вечно. Слепците не виждат, че в новите времена, които преживяваме днес, промените стават в много по-усилен темп, че днес месеците значат години и десетилетия и че се намираме най-сетне пред оня идеал, за който сж мрели нашите предтече — революционерите отпреди освобождението, пръв от които е Раковски: идеала за пълното и всестранно освобождение на народа. . .

Националистите се мъчат да представят Раковски изключително под един ъгъл — като патриот, и нищо повече, и то патриот от техния калибр. То се знае, че бе патриот, че не можеше да не бъде такъв в ония времена, задачата на които бе да се освободи народа от чуждо владение — всяка епоха си има своята историческа задача. Но има патриотизм и патриотизм. Патриоти се наричат например великите дейци на френската революция от 1789, които разпалиха огъня на свободата по целия свят; патриоти се наричат и днешните империалисти, които посягат да стъпчат с железния си ботуш на заробването и експлоатацията целия свят. Само се опитайте да съпоставите Раковски-патриот например с Радославов-патриот. . .

„Аз сжм всякога бил българин и ще бъда не само до гроба такъв, но още и подир смъртта ще оставя завещание и прах ми да се не смеси с друга народност! . . .“ Едвали може по-силно да се изрази искрения и горещ патриотизм, отколкото го е направил Раковски в тия думи. Целия му живот е изпжлнен с един непрекжснат подвиг за своя народ. В служене нему той сжздава фантастични теории за произхода на бжлгарите, дошли според него от Индия и дали своя език на всички европейски народи. Що е третото сжсловие? — питаше абат Сийес преди френската революция, — и отговаряше: нищо, за да се запита отново: а какво трябва да бжде? — и на тоя втори вжпрос да отговори: всичко! Що е бжлгарския народ? Когато Раковски се втурна в обществените борби — тоя народ бе нищо, а Раковски го изкара, че бил всичко, че бил пжрвия народ на света. Това вжзвеличение на своя народ, което води началото си от Паисия, се явяваше една психологическа необходимост на времето, за да се раздруса народа от вековната дрямка.

---

[1]) Той сам се прекръстил на Георги — в памет на вуйча си, възстаника капитан Георги Мамарчев Буюклу.

Но нека да видим по-отблизо тоя национализм nec plus ultra (по-краен от който няма).

Раковски никога не е смятал народа за едно ненарушимо цяло. И не можеше да го смята, тжй като той порастна, заедно с баща си Стойко Попович, в *класовите борби* на Котел. Баща му, самовжздигнал се еснафин, терзия, е водач на еснафството, на трудещите се, на бедните, против класическите котленски чорбаджии, засебили община и черква и мачкащи сиромаща. Чорбаджиите, малцинство мразено от масата, като не може да се справи с тях самó, ги предава на властите, и то по всички линии: до тжрновския управител, до княз Стефан Богороди и до гржцкия патриарх, с едно оплакване, в което се предават баща и син, наклеветени дори и за роднинството им с вжзстаника капитан Георги, и в което се казва: „Стойко има едно момче на име Сава. Ходил по Европа, а сега дошжл, ефендим, тук, ат езди, калжч вжрти и псува на турците рода и вярата им. Тжй като града ни не може да поржчителствува за тези хора, ние не искаме да ги имаме помежду ни. Това донасяме дò знанието на правителството, за да не пострадат сетне нашите деца и нашите имоти. Отжрвете ни от тях".

Тоя чорбаджийски донос е коствал разкарване по затворите в Тжрново, Русе и Цариград на баща и син и пжлното опропастяване на бащата.

„Раковски беше скаран сжс всички букурещки чорбаджии; вардеха се и тие от него", — сжобщава ни войводата Панайот Хитов за края на живота на великия революционер. Самия Раковски се оплаква от „олигархическия дух" на чорбаджиите, които „изискват да всяко народно бжлгарско дело става само по тяхная воля и тяхное убеждение! Тии презират народа и никога не сѫ помислили да сѫсредоточат в едно неговите мисли. Всичко, що сѫ досега вѫршили под имято *народно дело,* не е било такова, но водило ся е все по самата точка зрения личнаго интереса, а най-паче убийственаго егоизма!"

Докато патриотизма на днешната буржуазия е за чорбаджиите против народа, патриотизма на Раковски бе за народа против чорбаджиите. Патриотизма е едно и сѫщо нещо и в сѫщото време не е едно и сѫщо нещо. Диалектиката на историята влага в него най-противоречиво сѫдържание. Патриотизма на Раковски обгрѫща целия народ *минус* чорбаджиите. Че чорбаджиите, т. е. техните потомци, сѫвременните буржуа, сѫ обсебили плодѫт от дейноста на нашия революционер, тоя факт на историческа експроприация не им дава правото да се позовават на Раковски, когото от класов егоизм искаха да уморят по затворите.

Самите идеи на Раковски сѫ се развивали вѫв все по-свободолюбиво направление. Докато по-рано той славеше Николая I,—изселването на бѫлгарите в Русия след кримската война, против което той яростно се обяви, го вѫодушевява за пламенни редове против „мѫчителското монголско правителство": „Кѫде отивате вие, мили братя, видински бѫлгари? Знайте ли вие, Русия каква е? Знайте ли, какво робство и какви вечни мѫки ви чакат там? Защо се не посѫветвахте с ония бѫлгари, които сѫ били тамо, да ви разкажат, кѫде и в каква яма искате да се хвѫрлите?...". „Всичко е там пустиня, гола и безплодна! Място умразно, диво и грозно! А мѫчителството и робството, кое ви чака, кое ще кѫса всяки ден не само бедните ви тела, но и горките ви сѫрца, ще тлее ежедневно, доде ви прихлупи черната земя и се отѫрвете от мѫки завсегда!"

В един от своите вестници — „Бѫдущност" в Букурещ — Раковски се бори и за освобождението на ромѫнските селени: „Ние мислиме, че не е вѫзможно да сѫществува романин, в жилите кому тече истинска романска крѫв, кой да каже, че селянину не трябва да се даде земя, не трябва да стане и он притежател огнища, и да има от какво да живее и да бѫде он свободен и под равноправност".

Виждаме, че пламенния патриотизм на Раковски не му пречеше да сѫчувствува и на ромѫнския народ и да желае и неговото освобождение. Тѫкмо за тия си демократически тежнения Раковски е бил намразен от букурещките чурбаджии, и в конфликта с тях неговия вестник е трябвало да спре.

Патриотизма на Раковски не му попречи сжщо така да вижда и проповядва „сжставянето на един сжюз от ромжнския, сржбския и бжлгарския народи“. „Бжлгари и ромжни, ключжт на източния вжпрос е вжв вашите ржце!“ Знаменития революционер отиваше по-нататжк: „. . .Наше начало е било всякога да почитаме и уважаваме всичките народности и да правиме сжюз с тях когато те сж искрени, т. е. когато признават взаимната си длжжност с нас. Когато гржко-елините дойдат в сжзнанне и се покажат такива, ние сме пжрви, които ще им прострем приятелска и братска ржка“. Идеята за федериране на балканските народи води потеклото си у нас от Раковски.

Колко джлбоко се различаваше неговия искрен патриотизм — тоя подем на бжлгарската нация кжм свободата, от днешния национализм на нашата буржуазия, който опропасти Бжлгария вжв войни тжкмо с ония сжседи, сжюзжт с които Раковски проповядваше! Крачка наляво от *тоя* патриотизм, — който изхождаше от *интересите на трудещите се*, който бе в *конфликт с богатите*, който желаеше *освобождението на чуждите народи* и проповядваше *сжюзяване на народите*, — крачка наляво извеждаше кжм *интернационализма*. И тая крачка я направи Ботев.

Как Раковски смяташе да освободи своя народ? Той бе сжединителното звено между черковната и революционната борба. Пжрвом черковник, после хайдутин и революционер. В нашето революционно движение Раковски представлява един етап: от разпиляното и стихийно хайдутство той се издигна до организираното четничество, както пжк Левски замени четничеството с народното вжзстание. „Едно юначко в Стара Планина движение всичко може да унищтожи. Там! Там! наша свобода ще се основе!“

„Там! там! скоро трябва да ида,
Сждба отечества мене зове,
Лесища, планини щя д’обида,
Наша свобода там ще с’основе!“

Основоположителя на предосвободителното революционно движение, за инициатор на което и Левски, и Каравелов, и Ботев признават Раковски, тури началото и на нашата революционна поезия. Макар неговия *Горски Пжтник* днес да не може да се чете, — някога той е вжзпламенявал нашите бащи и деди, някои сж го изучвали дори наизуст (напр. Ив. Вазов). А един негов стих („За вер’ и за слобода погина славен!“) е разработен от Ботева: „Умря сиромах за правда, за правда и за свобода!“ В това сжпоставяне се вижда прогреса на поезията и на идеите: вярата се заменя с правдата.

Революционното движение у нас, било то за освобождение от рязани или от нерязани султани и капиталисти, винаги ще тачи в лицето на Раковски своя патриарх.

Вазовото стихотворение за Раковски великолепно рисува неговия бурен темперамент. Самия той се изказва за своята революционна натура така: „Моя характер не тжрпи никакжв господар на себе си, и то мя е докарало да се отлжча от милаго си отечества. То може да е погрешка в мене, но какво да сторя, аз сжм привзет от нея и тжй ще си ида до гроба“. И действително, Раковски остана непреклонен революционер до сетно издихание, макар неговата туберкулоза да му попречи да загине с оржжие в ржка. Долния куплет звучи като негово завещание:

„Народ, кой своя правда желае,
Мила свобода и прелюбезна,
Тряба с'уржже да я добие,
С'жертва голяма и скжпоценна!“

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ГР. СТАЛИН

Г. С. РАКОВСКИ В ОБЩЕСТВЕНИТЕ БОРБИ

Постепенно от мрака на миналото изпжкват фигурите на нашите велики революционери. „Забравения“, за когото Вазов изпя дивната своя епопея, днес ни става по-близжк и понятен. Днес, след като Раковски биде подложен на едно по-грижливо изучаване.

След студията на Крястя Раковски („Страница из бжлгарското вжзраждане“, сборник Мисжл, книга I, 1910) и юбилейната книга за Г. С. Раковски сжс статиите на Боян Пенев и Михаил Арнаудов, които сж етапи в изучаването на пжрвия голям наш революционер, — идва книгата на професор М. Арнаудов[1]), предшествана от сжчиненията на Г. С. Раковски[2]). С това е направено вече много за изучаването на Раковски.

Потребен е бил един колосален труд, за да се сжберат разхвжрлените произведения на Раковски, да се подредят, да се проучат така, че, като се изостави от тях маловажното, да се запази по-същественото за характеризиране на неговите възгледи, и да се снабди всяко едно с пояснителни бележки, без които много неща би били непонятни за днешния читател. Тоя труд се удвоил със запазването както на езикът, така и на правописът на тоя толкова оригинален писател.

---

[1]) „Г. С. Раковски. Живот — произведения — идеи“. София, 1922. Университетска библиотека, книга 23.

[2]) „Сжчинения на Г. С. Раковски“. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов, професор в софийският университет. София, 1922. Университетска библиотека, книга 18.

Раковски е имал представа за своята историческа роля, и затова е запазвал ценна архива, която много спомогна днес за неговото изучаване и разбиране. При това много от произведенията му имат личен характер, в някои от тях той направо говори за своя живот, прави опит за автобиография.

За едно възможно по-пълно изучаване на Раковски би трябвало да се въстанови цялата му архива и да се препечатат изцяло всичките му произведения. Кога ще бъде това, не знаем. Вероятно, някога в далечното бъдаще. От всички големи дейци на предосвобождението само Ботев се е удостоил с пълно събиране на съчиненията му. И това се дължи не само и не толкоз на техния малък обем, колкото на близоста на неговите идеи със съвременноста и на великолепието на неговите песни. Ботев и днес се чете като съвременен писател. Това никога не ще може да се каже за Раковски. Целият негов мироглед е в миналото и произведенията му не могат да имат друг интерес освен исторически. Широката публика не го чете много отдавна. За нея звучат някак странно съобщенията на негови съвременници за въсторга, който те са будили у тях, и че мнозина са заучвали наизус *Горския пътник.*

Това обстоятелство е позволило на епигоните на национализма да засебят като свой тоя революционен титан и с ореола на неговата слава да потулят мизерията на своята реакционност.

Като прави само избор от съчиненията на Раковски, професор Арнаудов временно компенсира загубата от направени пропуски със своите пояснителни бележки и резюмета на пропуснатите места. До пълното издание на съчиненията на Раковски българския читател ще има да допълня създадената от разните автори фигура на Раковски чрез редактираните от професор Арнаудов избрани съчинения.

Книгата на професор Арнаудов за самия Раковски окончателно смъква легендарния „поет и хайдутин“ от задоблачните висоти, дето той изглеждаше „мечтател безумен“ и „образ невъзможен“. Мечтанията на Раковски не са били никак безумни, те са имали съвсем реална подплата и затова са упражнили крупно въздействие в борбите на българския народ за свобода. Дори историческите и филологически фантазии на Раковски — в обстановката на тогавашните историкофилологически познания както ни я рисува професор Арнаудов (и това е негова голяма заслуга) — никак не го издават като невжзможен образ. Науката никога и никжде не е била откжсната от живота, а винаги и всякжде е негова функция. Раковски е сжумял познанията на своето време да използва за вжзбуждане самосжзнанието на народа. Не важи, че днешната наука е разбила в пух и прах теориите на Раковски: те изпжлниха своята социална функция, преди нови теории да ги заместят.

Фактжт, че Раковски се подлага на грижливи изучвания и че се издават неговите сжчинения, показва, че пжрвия бжлгарски революционер не е забравен, че той буди известен интерес и в сжвременноста. Какжв интерес? Само тоя ли, че Раковски е бил най-големия патриот, който е завещал дори прахжт му да не гние в чужбина? Много малко би било това, много неопределено, особено предвид на различните и противоположни значения, които разните времена и класи влагат в понятието патриотизм. Много по разнообразни сж нишките, които свжрзват личноста, идеите и епохата на Раковски с днешната епоха. Колкото различни и да сж тия две епохи, има известен континюитет, една последователна вржзка, която от Раковски през Левски и Ботева преминава кжм сжвременноста.

Цялото наше революционно движение пред освобождението представлява, в разните ѝ фрази, борбата на третото сжсловие за всестранна еманципация: идейна, духовна, политическа, икономическа. Третото сжсливие — селени, занаятчии, тжрговци, работници, интелигенция — имаше три общопризнати врагове: фенерската духовна организация, турския султанизм и бжлгарското чорбаджийство. Третия враг днес се забравя от ония, които се рекламират за пазители на заветите на Раковски. Причината е тая, че третото сжсловие се разпадна след освобождението на три класи, от които средата се зае от дребната буржуазия, а на двата полюса застанаха враждуващите помежду си буржуазия и пролетариат. И именно представителите на буржуазията, сжставена в своето ядро от потомците на старото чорбаджийство, умишлено забравят една от жизнените задачи на Раковски: борбата против чорбаджийството. Те знаят, че тоя враг на народа още не е повален, че той се е вжзродил в новите чорбаджийски поколения на сжвременната буржуазия. Те чувстват, че по тая причина целият исторически авторитет на Раковски би бил кжм страната на унижените и оскжрбените, т. е. на днешния пролетариат. И затова се стремят да представят Раковски укастрен и укротен, — сжщият оня необуздан революционер, който, по думите на поетжт, е бил „вихжр, котел що кипеше“.

„Моя характеръ, — казва сам Раковски в едно писмо от 1861 г. — не търпи никакъвъ господаръ надъ себе си, и то мя е докарало да ся отлжчж отъ милаго си отьчьства. То можи да е погрѣшка въ менѣ, но какво да сторiж, азъ съмъ привзѣтъ отъ неiж и тъй ще си идж до гробъ“. Между хомотите, които Раковски бе отхвжрлил, беше и чорбаджийския хомот. Него той не е можел да тжрпи над себе си нито на младини, нито пред прага на гроба. Познат ни е доноса на котленските чорбаджии пред турските власти не само против бащата на Раковски, Стойко Попович, но и против синжт.

Враждата между чорбаджиите и семейството Раковски произлизаше от тяхното различно класово становище. Пжрвите държат в ржцете си черковните и другите общински имоти и се разпореждат с тях безконтролно. Срещу тях се подигат еснафите, с които е бедната народна маса. А начело на еснафите в Котел застава безстрашния Стойко Попович, пжрвоначално сам той еснафин-терзия, по-кжсно тжрговец на аби.

За да си запазят безконтролното хазяйничество с обществените средства, чорбаджиите — забогатели овчари — чрез своя донос отстраняват бащата и синжт, и ги хвжрлят в цариградски затвор, отдето едвам след три години и половина успяват да се изтржгнат, след като здравето и имота на бащата се разсипват. Враждата на чорбаджиите се простира вжрху целия род на Стойко Попович, който те изолират дори от сродници, приятели и сжседи, принуждават го да се черкува в околните села и запрещават да му се дава огжн от сжседите (кибрит още не е имало).

Обяснимо е, защо чак до в края на живота си Раковски не е престанал да смята чорбаджиите за врагове на народа: „... кату казваме *народа* разумѣваме сичкы тѣ добри българы, *изключающи чорбаджии тѣ*“, пише той в 1864 г.

Онова, което у бащата е било само класов инстинкт, израсжл вжрху почвата на локалните практически борби, у синжт се превржща в сжзнателно противопоставяне плебея срещу аристорацията. „Между Българи владѣе духъ равности, — казва Раковски в „Показалеца“ от 1859 г., — и никакъвъ отличителенъ насловъ за родопоколѣние не отдавжть никому си“. Борбата на Раковски не е против отделни чорбаджии, а против сециалното неравенство.

Чорбаджите за него сѫ „наслѣдницы яничарски“: „Тiй чорбаджiй кои сѫ' съхранили за титулъ си старое имя яничерско, съхранили сѫ' и тѣхна злоупотребленiя, живѣiѫще, какъ то тѣ нѣкогашъ отъ грабителства и отъ пота народа“. Като говори за видинско (а на друго място сѫщата характеристика прави за чорбаджиите в еленско и тѫрновско), Раковски казва за чорбаджиите: „прилѣпявѫтъ сѫ' лесно при всякаго закупника на десятнини, при грьцкы лукавы владицы фанарiоты, и вмѣсто да защитявѫтъ народная правдѫ спорядь царския заповѣди и ферманы, они истiй показвѫтъ пѫть развращенiя на вышеречьнiя управителы, закупницы (на данѫците), и владицы; сѫдружаiѫще ся съ тѣхъ пiѫтъ ненаситно крьвь бѣднаго българскаго народа!“

И не само вѫв видинско, но и „по много мѣста въ Българiѫ“ се срещат „такови изѣдницы и прѣдатели“: „тiй усьрчавѫтъ и подпомагѫтъ управители, закупницы, и владицы в'угнетенiя, и грабiятъ и тiй сами!!! Тiй затьмнiѫтъ училища и сѫ' камень притькнен'я българскаго просвященiя и образованiя, сами невѣщи, и безкнижницы сѫще“. Яроста на Раковски против чорбаджиите отива дотам, че той говори за изтребването на „тiй Българи яничери“!

Класовата вражда и война на Раковски, тоя представител на вѫзмогващите се елементи на третото сѫсловие, срещу консервативното чорбаджийство не престава до край. Панайот Хитов свидетелствува, че „Раковски бѣше скаранъ съ сичките букурешки чорбаджие; вардѣха се тие отъ него“. Принуден от противодействието на бѫлгарските чорбаджии в Букурещ да спре своя бѫлгаро-ромѫнски вестник *Бѫдущность* — Viitorulŭ на 17 май 1864, Раковски пише за тях: „Тiй са чаловѣци въ главы тѣ коимъ е влѣзалъ единъ олигархическы духъ и изисквять да всѣко народно българско дѣло става само по тѣхнаiѫ волiѫ и по тѣхное убеждение! Тии прѣзирѫтъ народа и никогы не сѫ помыслили да съсрѣдоточiѫтъ въ едно негови тѣ мысли. Сичко що сѫ до сега вършили, подъ имя то *народно дѣло* не е было такова, нъ водило ся е по самѫ тя точкѫ зрѣния личнаго интереса а най-паче убийственнаго егоизма!“

Класовият егоизм на аристокрацията е бил ясен за Раковски, безразлично в каква национална окраска се е явявал. Той вѫзстава против изселването на бѫлгарските сéлени в Русия, дето ги очаква „мѫчителното монголско правителство“ на царизма и „вечни мѫки“, ако влезят в неговите „желѣзны нехти“. „Кѫдѣ отивате вые, мили братиіа, видински Българе! Знайте ли вые, Русиіа каква е? Знайте ли какво робство и какви вѣчны мѫкы вы чѣкѫтъ тамо?.. Ще вы придадѫтъ и сподѣлѭтъ на нѣкои-си спахии (помѣщики), кои-то като ви опрѣдѣлѭтъ по еднѫ часть земѭ, да си направите по-просты и по-бѣдны още и отъ цыгански колибы, ще вы карѫтъ на силѫ съ кнута (бичь руский) денѭ и нощиѭ да имъ работите като коние, само за едно облѣкло и за еднѫ прѣхранѫ! А и то какво пусто облѣкло и прѣхрана? Кожи, необработени, черенъ като земѭ хлѣбъ! Вые ще бѫдете тѣхни вѣчни робы и тии ще вы продавѫтъ единъ другыму си като добытъкъ, кога-то имъ скымне! О! какъвъ срамъ за васъ! Тамо нѣма уплакване прѣдъ никого си; защо-то отъ онова мѣсто, въ което вы заклѣщѫтъ единъ пѫть, не можете ся вѣкы помрьднѫ на никѫде!“

Власта на болярите и на чокоите в Ромѫния сѫщо така вѫзмущава Раковски, и той ратува чрез в. Бѫдущность за освобождението на ромѫнските селени: „Ные мыслиме, чи ни е възможно да сѫществуе романинъ, въ жилы тѣ кому тече истинна романска крьвь, кой то да кажи чи селянину не трѣба да ся даде земѭ, не трѣба да стани и онъ притяжатель огнища, и да има отъ какво да живѣе и да бѫди онъ свободенъ и подъ равноправность“. Борейки се против Раковски, бѫлгарските чорбаджии в Букурещ сѫ защищавали класовото господство на своите ромѫнски сѫбратя.

Откѫм тая страна Г. С. Раковски не е проучен. Началото е направено от Кр. Раковски. В трудѫт на професор Арнаудов класовата основа на вѫзгледите и дейноста на Г. С. Раковски не е достатѫчно осветлена. Тая страна на вѫпросѫт е почти вѫн от зрителното поле на изследвача — и затова е засегната само случайно. Тя остава тепѫрва да се разработи. Още повече че и в сѫкращенията, които редактора на сѫчиненията на Раковски е направил в тях, се сѫдѫржа ценен материал по вѫпроса.

ВАСИЛ ЛЕВСКИ

АПОСТОЛА НА РЕВОЛЮЦИЯТА

1.

к

На 19 февруарий (стар стил 6. II) 1873 гения на пѫрвата бѫлгарска революция Васил Левски освети бесилото. Едвам полустолетие оттогава, още сѫ живи сѫвременниците му, а историята ни е поставила пред нови задачи. Как бѫрзо се меняват времената!

Касаеше се тогава до националното, днес — до социалното освобождение. В лицето на Ботева, революционната емиграция се издигна до един синтез на тия две тенденции, на който синтез и Левски не бе чужд. „Недостатѫка на знанията му, — сведочи за него Иван Вазов, — се изкупва с напредничавоста на понятията му".

— Ако се бием с турците само за цар, — така Вазов предава думите на Левски, — то сме глупци. И сега си имаме султан. Нам ни трябва не господар, а свобода и човешко равенство.

Програмата на Левски е резюмирана най-добре вѫв версятно от него сѫставената „Нареда на Работниците за освобождението на Бѫлгарскиятъ народъ", дето се казва: „*Цель*, — съ една *обща ревулуція* да се направи *коренно* прѣобразуваніе на сегашната държавна *деспотско тиранска* система и да се замени с *демократска република*", а „Турскіятъ чіорбаджалѫкъ да даде място на *съгласіето, Братството и съвършенното равенство* между всичкити народностьти, Българи, Турци, Евреи, и пр. щѫтъ бѫдѫтъ равноправни въ сяко отношеніе, било въ вярѫ, било въ народност, било въ гражданско отношеніе, било въ каквото било, всички щѫтъ спадатъ подъ единъ общъ *законъ*, който по вишегласіе отъ всички народности ще се избере"¹).

---

¹) „Архив на вѫзраждането", под редакцията на Д. Т. Страшимиров. Том I, София 1908, стр. 88.

к 18/II –

– през 19 век [illegible] в [illegible] е 12 [illegible]

Преработена тази „Нареда“, сжс сждействието на Каравелова, в „Програма на Бжлгарския Революционни Централни Комитет“, последнята гласи:

„4. Ние, Българете, желаеме да живѣемъ съ сичкит наши съседи дружественно, а особенно съ Сжрбите Черногорците, които сжчувствуватъ на нашите стрѣмления, съ Ромжните, съ които нашата сждба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сжставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи

„8. Ние причисляваме въ числото на нашите врагове противници и ония Бжлгарски изроди и *чорбаджии*, коит прѣчатъ на народната ни цѣль, и ще ги прислѣдваме на с кжде и сѣкога“.

„10. Ние не вжзставаме против турскиятъ народъ, а пр тивъ турското правителство и противъ ония турци, които подкрѣпятъ и бранятъ. Съ една дума, ние считаме за приятел сички народи и народности, които сжчувствуватъ на нашет священно и честно дело, безъ да гледаме на вѣра и наро ность“ 1).

В едно писмо от 10 май 1871, — месец преди Ботев д пусне от Браила пжрвия бжлгарски комунистически вестни „Дума на бжлгарските емигранти“,—Левски вжзторжено пр повядва своят идеал: „въ Българско ни ще има Царь, а Народн управление, и секиму своето; секи ще си служи по вярат си, и по законно ще са сжди, както Българинатъ, и турчинатъ, и пр. (*Свята и Чиста Република*)“ (Архив 18).

След като смжква атрибутите на дяконското си достойнство, Апостола байрактарствува в четата на джлгомустакати войвода Панайот Хитов. Но той не смята, че с четничеств може да се освободи народа. Поне по-кжсно, през април 1871, в едно писмо до войводата, той оправдава бжлгарит че не сж се помамили подир четите да вжзстанат: „Защот на четитѣ обязанност-та бѣше не да бунатъ народътъ, но свикватъ отъ градоветѣ и селата умни хора и да имъ показват какъ трѣбва да са приготвятъ, че като имъ се даде знакъ революцiя да бжджтъ сички готови?“ (Архив, 17). Тук ролята четите се свежда до агитация на революцията. „. . . Българит ако бѣха се повлѣкли слѣдъ четитѣ, щеха да принесатъ полз на рускiятъ царь, пакъ за тѣхъ си, щѣха да изгубатъ най-добрит си юнаци, на кои въ ржцетѣ стои Българската свобода, пак тогава нека отсвирюва Българiя, чакъ до единъ вѣкъ иоще (Архив, 17). Ако четите, от подчинената им роля на оржди

---

1) Д. Т. Страшимиров: „История на Априлското вжзстание“, т. Пловдив 1907, стр. 127 — 128.

за революционна пропаганда, се издигнат до решаващ инструмент на революцията, те се превѫщат вѫв вредни.

Хайдушките чети отстѫпват мястото си на организираното общо вѫорѫжено вѫзстание на народната маса. Тази е основната идея на тактиката на Левски. Ней той подчини войводите, тя му дава уверената смелост да заяви на легендарния Палабуюклия: „гледай, ти ли тряба да вървишъ по народното вишегласiе както е избрало, или милиони хора слѣдъ една глава“ (Архив 31). И не само войводите: цялата емиграция Левски подчинява на своята идея за масова народна революция. Той се е наситил на емигрантските умувания, сплетни и раздори; работата му се вижда да вѫрви „както жаба презъ угаръ“: един води срѫбска политика, други руска, трети турска, обнародват се по вестниците, идват до дуел: „срѣщу такова, нашитѣ Българи го казватъ говна и помiя. Азъ при тiя комедiи въ година врѣме до нейде стояхъ да гледамъ и казахъ ви нѣколко пѫти: нѣмаме хора въ влашко; и станахъ та си додохъ въ Българско“ (Архив, 25). А оттам Левски вече говори с емиграцията, сѫс своите духовни учители, в това число и съ „байя Кара-Вѣлова“, дори не като с равни, а като с малка частица на голямото „вишегласiе“, което изхожда от Бѫлгария.

Да покрие страната с мрежа от революционни организации по градове и села, да ги сплоти в една могѫща революционна партия, да я снабди с орѫжие и да поддѫржа нейния борчески дух до момента, когато ще може да се дигне всеобщо вѫзстание — става жизнената задача на Апостола. Стоиме в изумление пред онова, което той е извѫршил! Гения на революцията е бил вѫплотен в синеоката фигура на единствения, безподобния Апостол.

Само два пѫти знаем да е споменал за примеждията, на които всеки момент е бивал изложен в дѫлгогодишното подвижничество. Но в каква врѫзка? Не за да се оплаче, — не, никога! Единия пѫт той пише на Данаил Попова в Турну-Магурели, че „пѫтiѫтъ нiе изъ Българско, изподъ Баюнетите неприятелски“, за да обясни, защо „нiй сто пѫти по много бързами отъ Васъ“. Но това не значи, че той иска прибѫрзване, не! Той хвѫрля живота си отново между байонетите, тѫй като „твърдо сме убедени чи тряба поне толкова да са приготвимъ, колкото е нужно да са предвиди една добра сетниня в предпрiетiето ни, защото въ нищо не приготвени, ще има сетина нищо, и никаква!“ (Архив, 37).

Други пѫт, като предвижда, че „можя да умря“, той никак не се плаши от тази ежеминутна вероятност, а го смущава само това, че „работата нѣма още кой да поеме, та съмъ принуденъ още сами да са излагамъ въ опастности да тичямъ на, горе на долу. Пъкъ турцити няма село ни по кѫратъ ханища, да ни сѫ распратили да търсятъ“ (Киряк Цанков, „Писма“).

Обичат да нападат Ботева във „вагабонтлуци“, задето в началото на своята революционна кариера е прибягвал до експроприации за снабдяване делото със средства. Забравят, че този метод нашироко е бил практикуван от Левски, особно със знаменитото печатно писмо, с което революционната партия насилствено е събирала средства от богатите. Тоя метод е бил узаконен и в „Уставопроекта“ на Левски: „Съ пари ще са снабдява Ц. Б. р. к. (Центр. Бълг. Револ. Комитет) самъ или чрѣзъ чясните комитети на начинъ, когото той, съ сѫгласіето на чясніятъ к. за най-добре намѣри“ (Архив, 86). Захарий Стоянов („Христо Ботйов, опит за биография“, Русе 1888, стр. 169) разправя, че в Браила Ботев разнасял по хъшовете едно писмо от Левски, в което се казвало: „. . . ти недей спа, но намерѝ злато във влашката и руската земя, по който начин можеш“. Но ако това писмо не е точно, то запазена е една записка от Левски, пак от онова време, която гласи: „Вище чрѣзъ Вашитѣ бойни юнаци за Пари! отъ недобри хора, т. е. от чіорбаджій езедници и ненародни, които не искатъ да header зематъ участіе въ народното дѣло, а предаватъ — тряба и да сѫ убиватъ съ врѣме“ (Архив, 32).

Без да бъдем апологети на частичната експроприация днес, не можем да не констатираме безцеремонното отношение на нашите революционери към светата собственост на експлоататорската класа. Те умееха да подчинят всичко пред върховното благо на революцията! Редом с това, те зовяха самия народ към пожертвувания, и същия Левски пише, че „друго спасаніе нѣма за насъ, отсвѣнъ по скоро да продадеме и ризити си, та да са здобием съ срѣдства, и да заиграем нашето си хоро“ (Архив, 50).

Великия Левски умееше да чака. Не със скръстени ръце, а „без сън, без покой“, по думите на поета. Но той бе поклоник не на случайните, минутните, отчаените избухвания, а на единната, подготвената, всеобщата, своевременната, победоносната революция.

Когато се залавят нишките на Арабаконашкият обир на хазната от Димитр Общия, Каравелов с писмо от 2 ноемврий 1872 вече подканя Левски да обяви революцията, „без да губи ни минута“. Но Левски не се колебае в отрицателния си отговор. Според него, „и най-извѣтрѣлиятъ чолѣкъ не би повѣрвалъ, че е възможно да излезе съ сполука таквозъ бързо движеніе, когато ный въ нищо още несми-приготовлены!“ (Апр. вжзст., 145 — 146). Вжн от недостатжчното подготвяне, атмосферата на паника, сжздадена след масовите арести вследствие разкритията по Арабоконашкото дело, още повече неблагоприятстваше за един успешен подем.

В писмо от 12 декемврий до ловченската организация Левски намира, че „ще бжде работата много още по-добра“, „ако можимъ отблжснж това времѣ (на обявяване вжзстанието) за някой месецъ повѣче“ (Архив, 77). От сжщата дата той пише и на орханийската организация, че „вънкашното обстоятелство“ ги принуждава „безъ друго да вървимъ на Бой и минута да са ни губи!“, но всепак „спираме за някой месецъ и другъ до кжтто са извести по сичките стърни на Българско, да са приготватъ отъ къмъ Барутъ, куршумъ, и пр. да даватъ кой колкото пари вѣчи има, да вдигатъ съ лихва кой колкото вѣче може, които пари най-много до два месеца да бжджтъ готови, че щомъ пишимъ, да са донесатъ за дето ги поискамъ, та до като се нарежда работата за революція, да станатъ готови пушките и сичкіятъ другъ припасъ, и да са разнесе по местата за дѣто е нужно, защото вдигнемли вѣче Народните Байраци, до тамъ е сичкото преуготовленіе!“ (Архив, 77 — 78).

Левски не можа да дочака той сам да бжде вожд на пламналата революция. Предателството го извади от строя — и сне главата на революцията. Той предвиде това предателство, но не се отклони от горчивата чаша. Той не избяга пред опасноста, но, както винаги, поиска да се срещне лице срещу лице с нея, за да я одолее. Тоя пжт революцията немà щастие . . .

Няма две мнения за качествата на човека, който загина. Ние ще приведем показанието само на един равен нему. Ботев пише на Киро Тулешкова за мизерния си живот в една ветрена мелница край Букурещ, и завжршва: „Приятеля ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато се намираме в най-критично положение, то той и тогава си е такжв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, джрво и камжк се пука, гладен от два или три дни, а той пее и все весел. Вечер додето ще легне — той пее; сутрин, щом си отвори очите, пак пее. Колкото и да се намираш в отчаеност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тжги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности! . . .“ (Хр. Ботйов, Сжчинения, Клинчарова редакция, стр. 377).

Синжт на пролетарската-вдовица Гина Кунчева, която е отгледала него и другите си деца с чекржка и хурката, по своите „напредничеви понятия“ (демократическа република, балканска федерация и др.) никак не допада на днешната наша буржуазия. Когато не може да го замжлчи, тя предпочита да го фалшифицира, за да сжздаде един херой на своята нищожност. През нейната глава, обаче, проджлжавайки неговото дело, пролетариата почита в Апостола, в тоя неукротим войовник на свободата, своя предтеча.

Когато негови сжвременници ни предават заявленията му, че след освобождението на Бжлгария той ще да иде да освобождава други поробени народи (Вазов), това ни напомня благородната и величава фигура на червеноблузника (Camicia Rossa) Гарибалди, който в социализма поздравяваше слжнцето на бждащето.

Левски бе бжлгарския Гарибалди.

2

Не напразно народжт е дал името Апостол на Васил Иванов Левски. За никого то не подхожда тжй, както за него. Тоя млад, здрав, весел, жизнерад песнопоец сжзнателно се отрече от личен живот, за да посвети всички свои дни на делото на освободителната революция. Той се движеше „изпод байонетите неприятелски“ с такова невжобразимо безстрашие и удивително хладнокржвие при всяка опасност, които сж станали пословични и за които разправят легенди.

Три месеца преди залавянето му, когато „турците няма село, ни по кжра ханища да не сж разпратили да (го) тжрсят“, той проджлжава своето свято, но опасно дело: „Работата няма кой да поеме, та сжм принуден още сам да се излагам в опасности, да тичам нагоре-надолу . . . затова още не сжм поверил работата си другиму, защото ако е в едно, в друго го няма (ако е решителен, то той ще бжде неразсждителен; ако ли е разсждителен, то страхжт му го не пуща да прекрачи по-нататжк, още и в страхлив случай развалят се готовите работи) . . . На такива хора дай работа, които сж *разсждителни, постоянни, безстрашливи и великодушни,* — без тия едно да липцува на водача на тая (свята) работа, то той ще я улайнени както и да е . . . Длжжност ми е да кажа, защото може да умра“.

Подчертаните качества на революционен вожд Левски ги притежаваше в изобилие. И това издигна пролетарското чедо, изхранено от майка-вдовица с чекрѫка и хурката, до недосегаемата височина на Апостол на Революцията.

Неговата дейност е *най-високия етап в развитието на предосвободителното революционно движение*. Зародиша на това движение е хайдутството. Раковски го издигна до четничеството. Левски надхвѫрли четничеството и го замени с *вѫтрешна организация*, с *нелегалната революционна партия*. Ние вече знаем, как той ограничава ролята на четите в миналото само до пропаганда на вѫтрешната революция и предвижда и една опасност от тях — че могат да предизвикат намясата на Русия. А за руския царизм Левски е имал идеите на Раковски: той го е толкова мразел, щото е заявил, че след освобождението на Бѫлгария щел да отиде в Русия да се бори и за нейната свобода.

Пѫтя на вѫтрешната организация на революцията е бил единствено правилния, и по него сѫ достигнати най-големи резултати. Левски не се е смущавал от тази мудна, тежка, незабелязана, безшумна, кѫртовска работа. Като истински човек на делото, с години наред той непрекѫснато снове своята мрежа, разширява организацията на революционната партия, сплотява я, вѫодушевлява я, вѫорѫжава я, — но енергично се противопоставя на всякакви прибѫрзани избухвания, отдето и да идат те, па било и от Букурещ, от самия Каравелов. И когато „вѫнкашното обстоятелство“ принуждава „без друго да вѫрвим на бой и минутата да се не губи“, всепак Левски вѫзпира „за някой месец и друг“, докато се привѫрши вѫорѫжението. Нему е важен не бунтѫт, а революцията, не херойския подвиг сам по себе си, а победата, — която, уви, не дочака . . .

Масата, с която имаше работа Левски, бе обеднялото занаятчийство и селачество, а негови агенти бяха интелигентите. Разтварянето границите нà турската империя за западното влияние разрушаваше заможното еснафство, а „модернизирането“ на дѫржавата смазваше с данѫци селените. Така се сѫздаваха елементите на революционното недоволство. Обезимотени и буйни глави напущаха отечеството си и в емиграцията вѫзприемаха идеите на политическата свобода. „Да живее Комуната!“ — става наздравицата на хѫшовете вѫв Влашко. Пролетариите станаха фермента на революцията и дадоха, в лицето на Левски, нейния вожд и апостол. Но те бяха малцинство, и при това, при липсата на едра индустрия, не можеха да изкокнат идейно извѫн крѫгѫт на дребнобуржуазния мироглед, и се бореха не за специфичните свои класови интереси, а за целокупното освобождение на трудещия се народ. Днес ролите сѫ други: пролетариатѫт е водител на малоимотните; а тогава — малоимотните поглѫщаха пролетариата. Но всепак революционното движение бе движение на безимотни и малоимотни и носеше определен *класов характер:* то бе насочено не против турците *като турци*, не против турския народ, а *против султанското правителство*, и сѫщевременно *против бѫлгарското чорбаджийство.*

Що се отнася до нашият Апостол, класовия характер на движението, начело на което стоеше, бе му напѫлно ясен. Той причислява кѫм „нашите врагове и противници“ *чорбаджиите*, „които пречат на народната ни цел и *ще ги преследваме навсякѫде и всякога*“. Левски заплашва бѫлгарските чорбаджии, че народното отмѫщениа и тях ще да закачи „на едно дѫрво с нашите неприятели“. „Чорбаджиите спират живота на всичкия народ“. „Един чисто народен юнак сто чорбаджии не можат да го откупят; пѫк ний дадохме и даваме йоще такива жертви за чорбаджийски кеф! и пак се не сѫвземате, но йоще гледате на тях хладнокрѫвно, и наричате ги чапкѫни??? — пѫк гледай чудо! от речените ви чапкѫни колкото мрат по-много стават, от колкото страдат, по-много се разпалят; и взели сѫ се на други ум! на! . . . както виждате: повече щат мрат, но и работата щат свѫршат“.

Последния цитат е от едно заплашително окрѫжно на Левски до чорбаджиите, с което им се налагат вноски за революцията, — ако ги не дадете доброволно, ще ви „поразиме“. Кралете струват само за да се убиват, казваше един депутат от Конвента. Чорбаджиите струват само дотолкова, доколкото се отричат от чорбаджийството си и жертват за революцията. Иначе, заплашва ги Апостола: „Повтарям ви: решили сме се вече!“

Понятно е, защо днешната градска и селска буржуазия, чорбаджийски изтѫрсак, мрази великият Апостол и се мѫчи да го предаде на забвението.

Основание за това тя има и в неговата програма, която гласи: „*с обща революция* да се направи *коренно преобразуване на сегашната дѫржавна деспотско-тиранска система* и да се замени *с демократическа република*“. „Ако някой презре и отхвѫрли предначертаната дѫржавна система: *Демократическата Република*, и сѫстави партии за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквиз ще се считат за неприятели на отечеството и ще се наказват сѫс смѫрт“.

Демократическата република на Левски се осѫществява чрез обща революция и закрепва чрез насилствено смазване на всяка, па дори и конституционна, монархическа сѫпротива.

В тази република ще царува „съгласие, братство и съвършенно равенство между всичките народности“. „В Българско не ще има цар, а народно управление, и всекиму своето; всеки ще си служи по вярата си, и по законно ще се съди, както българина, и турчина и пр. (*Свята и чиста република*)“. „Ще имаме едно знаме, на което ще пише: свята и чиста република. *Същото желаем и на братя сърби, черногорци, ромънци и пр.* да не остават след нас. Време е с един труд да спечелим онова, което търсили са и търсят *братия французи. . .*“

Заедно с другите велики български революционери: Раковски, Каравелов и Ботев, Левски също се стреми към федеративната република на Балканите. „Наредата на работниците за освобождението на Българския народ“ определя като върховна задача на воеводите: „да вдигнат народните байряци и да провъзгласят народната свобода и *балканската република*“.

Левски не беше теоритик. „Черковния канон“, според думите на поета, бил неговото учение. С тоя канон той се опрости обаче още при смъкването на неволното монашеско рухо. И образованието му тепърва се започва. Той можа да мине идейната школа на Раковски, Каравелова и Ботева. Със своя здрав природен ум Левски се издигна до висотата на съвременните си революционни идеи. Но ако те бяха идеи на времето и той ги заемаше отвън, оригиналното у него е тяхното прилагане. Не може да се мисли предосвободителното революционно движение у нас, без могъщата вездесъща фигура на Апостола. Гений на революционната организация и практика, той остава образец и за новите времена.

Апостолът не е между забравените, ако Вазов и да му написа епопеята. Той сам предвиждаше своето безсмъртие, че ще остане името му живо, „а заслугата му ще се предава на деца, унуци и пр.“: „пък тий нам не щат ли да вдигнат паметници!?... не щат ли да ни забележат в историята, която ний възкръсяваме и ѝ даваме нов век!? . . .“

Паметник на Апостола вече е издигнат в сърцето на българския пролетариат, който е наследил недовършеното негово дело: демократическата (с ново име и съдържание) република, балканската федерация и братството между народите — постигнато всичко това по пътя на беззаветната борба.

Гениалния пролетарий Левски принадлежи само на пролетариата.

ЛЕВСКИ И ПРОЛЕТАРИАТА

Чрез *масова народна революция* кжм *демократическа република и балканска федерация* — ето с две думи програграмата и тактиката на синеокият Апостол.

Бжлгарските чорбаджии Левски ги смяташе за врагове на народжт, и обратното — турския народ той не смяташе за враг.

При тогавашните обществено-политически отношения не можеше да има програма по-крайно революционна. И затова практическата програма на пролетарския предтеча Ботев сжвпадаше с тая програма. Не по-друга бе и програмата на тогавашните сржбски социалисти.

Всяка историческа епоха си поставя задачи, каквито тя може да разреши. На дневен ред тогава бе освобождението на *третото сжсловие*, и затова програмата на революционното движение можеше да бжде само програмата на освобождението на това сжсловие.

Но третото сжсловие не бе еднородно. То криеше в себе си зародиша на своята бждаща диференциация на най-разнообразни и противоречиви елементи,

Най-горните слоеве на това сжсловие — чорбаджии, джелепи, доставчици на турската държава, тежки тжрговци, лихвари, пашовски чибукчии, владици, бюрократи на турска служба — бяха враждебни на революционното движение. В тях говореше личният и класовият егоизм. Използването на властта за собствени облаги и на широките предели на отоотоманската империя за тжрговския капитал — ето *тяхната* „програма“.

Най-високия пункт, до който дорастна идеологията на тия елементи, бе *дуализма* — Бжлгария полунезависима, под скиптра на султана, в която те ще колят кучето. За *пжлна независимост*, и то чрез народна революция, те не можеха и да помислят.

Кжм чорбаджиите Левски имаше една тактика: да използва техните материални средства за делото на революцията. И понеже те не даваха доброволно, той ги тероризира и подчини. Те мразеха тоя „чапкжнин“, но пжк се и бояха от него.

Своя реванш тия господа намериха в лицето на своя Хаджи Иванчо хаджи Пенчович, бжлгаринжт-сждия, покрай двамата турски бюрократи, които покачиха полумжртвия труп на Апостола вжрху бесилото. Тоя двоен хаджия не остана на особно мнение по присѫдата. За него бе напѫлно естествено да изпрати на Голгота царския душманин. . .

Средните слоеве на третото сѫсловие чувстваха много тежко нашествието на капитала в турската империя, който с евтините си стоки разрушаваше тяхното производство, а с данѫците на централизиращата и милитаризиращата се под неговото влияние дѫржава сѫвсем изстискваше техните сокове. Старият еснафин си отиваше, и на негово място идваше новия занаячия, по-лековесен откѫм материална обезпеченост, но затова пѫк с глава незадрѫстена с предразсѫдѫци и открита за новите идеи на векѫт. Дребния селенин се задѫхваше в клещите на безправието и немотията, за да прегѫрне с надежда и упование знамето на революцията.

Тия слоеве, от които освобождението сѫздаде кадрите на пролетариата, сами кандидати за пролетарии, не се бояха че ще изгубят в революцията нещо друго освен веригите си.

Както градския пролетериат днеска води селската немота, така и тогаз градското занаятчийство бе бореца-вожд, когото следваха пауперизиращите се селски маси.

Ето големите кадри на тогавашното революционно движение у нас.

Интелигенцията, продукт и деец на нашето Вѫзраждане, рожба на дребнобуржуазните слоеве на третото сѫсловие, нямаше друг изход освен в революцията. Тя даваше нейните идеолози и водители.

Но в третото сѫсловие влизаха и елементите на бѫдащият индустриален пролетариат.

Отброски на разрушаващите се помнѫци в градове и села, те не намираха прибежище и приложение на своя труд в индустрията, слабите зародиши на която не можеха да виреят. Най-будните от тях, по-буйни и решителни от другите, си потѫрсваха кѫсмета по гурбет, и в сѫседните страни, най-вече в Сѫрбия, а след 1867 год. — особено в Ромѫния, образуваха кадритѣ на хѫшовете.

Тоя неспокоен елемент бе резервуарѫт, от който бѫлгарската революция черпеше своите войовници.

Какво имаха да губят тия „немили-недраги“ изгнаници? Отечество те нямаха, семейни огнища бяха зарязали, собствеността бягаше от тях. Еснафското благополучие ги бе бойкотирало, и те презряха светѫт на охолниците, за да акламират вѫзторжено, в димните механи на изгнанието, революцията на парижкия пролетариат.

Ботевата апология на Комуната намираше отек в сѫрцата на пѫрвите бѫлгарски пролетарии.

Значението на Комуната, като пръв опит на пролетариата чрез класовата си диктатура да осъществи своя социалистически идеал, не им бе ясно. Но тя бе революция, и то революция на бедните против тъй умразните за хъшовете чорбаджии, и затова те с упование се провикваха:

— Да живее Комуната!

Нима Левски, благородния, великодушния, самоотвержения Апостол, можеше да остане безучастен към тия чувства на своите братя-пролетарии?

Та не беше ли той сам пролетарий?

Хурката и Чекръка на майка му вдовица отгледаха това пролетарско чедо. И само вроденото му човешко достойнство не му позволи да стане слуга на изедниците, за да стане жертва на измамата на своя вуйчо-архимандрит, който го покалугери.

Смъкнал рухото на религиозната диващина, гордия пролетарий изхвръква от клетката на империята, лута се из сръбско и влашко, за да стане работник на най-великото дело — революцията, и след това — поема драговолно своя славен път към Голгота. . .

С ум силен и проницателен, със сърце открито за всичко благородно, можеше ли тоя велик пролетарий, при това личен приятел на Ботева, можеше ли Левски да остане чужд на новите идеи, които социализма пръскаше?

Най-големият италиански революционер Гарибалди, когото от нашите само Левски наподобява, на преклонна възраст разумя новото време и го благослови с думите: „социализма е слънцето на бъдащето“.

Такава декларация Левски не е правил, и не можеше да направи. Социализма, като теоритическо изражение на класовата борба на пролетариата, не бе историческата задача на епохата. Изцяло погълнат от практическото дело на организацията на революцията, Левски бе чужд на теоритически въпроси, които закъснялоста на България още не поставяше.

Ала неговата програма изразяваше тежненията на най-левите елементи от третото съсловие, в тяхното число и на пролетариите.

Симпатиите му към „братята французи (от ръкописът на дописката за в. „Свобода“); заявлението му, че след освобождението на българския народ ще иде да освобождава и други народи; страстната му любов към идеята за „святата и чиста република“; пърьостепенното му програмно искане за федериране на балканските народи, — всичко това добре засвидетелствува, кѫде сѫ неговите симпатии.

А антипатиите си плебея Левски най-добре е изразил в знаменитото заплашително („хвѫрковато“) писмо:

„Предателите, чорбаджиите, изедниците и турските подлизурки ще да висят на едно дѫрво с нашите неприятели, — страшно ще бѫде народното отмѫщение“.

Нали е ясно сега, защо чорбаджия го осѫди на смѫрт?

Апостола, „гол, бос, лишен от имотѫт“, както го описва Вазов, и те, дебелокорместите — бяха смѫртни врагове.

Наистина, Левски няма позиция кѫм противоречията между трудѫт и капитала, както те днеска сѫществуват, — по простата причина, че те се развиха едвам след неговата смѫрт. Тогава двете класи, на трудѫт и на капитала, се сливаха в едно общо сѫсловие. Но симпатиите му бяха безспорно кѫм страната на най-долните слоеве на това общо сѫсловие. А от тия слоеве се разви днешния пролетариат, както от умразните на Левски чорбаджии се роди днешната буржуазия.

Не ще сѫмнение, че днешната наша буржуазия се опитва да представи великият Апостол на революцията за свой, и с обаянието на неговото славно име на рицар без страх и укор да прикрие своята духовна и морална мизерия.

Това е най-голямото кощунство сѫс святото име на Апостола!

На чия страна би била днешната буржуазия, ако да живееше вѫв времето на Левски? Нейните бащи и деди — чорбаджиите — ни показват: тя би била негов убиец.

На чия страна би бил нашия гениален пролетарий, ако да живееше в днешно време? Само безнадежният идиот може да твѫрди, че Апостола би се подвуумил да намери достойното си място в редовете на своя народ, — а народа днес, това е пролетариата.

Сѫщноста и целта на борбата на Левски сѫ чужди и враждебни на буржуазията.

Падналото от рѫцете на Левски знаме на пѫлно освобождение на народите днес е поето и издигнато от пролетариата.

Новото време, с ярките класови борби между трудѫт и капитала, даде нова крѫв и плѫт на идеите на Левски.

ЛЕВСКИ И ПАРИЖКАТА КОМУНА

Как е гледал на Парижката Комуна Апостола на революцията? Докато Любен Каравелов и Христо Ботев печатно сѫ се изказали за нея, а Левски е следил техните вестници; докато най-простите хѫшове-емигранти сѫ се поздравлявали с викѫт: да живей Комуната, а Левски е бил в контакт с тия елементи на революцията. — допустимо ли е той да не е имал определено становище кѫм Комуната?

За жалост, нямаме преко свидетелство за отношението на Левски кѫм Комуната. Нека тогава се опитаме по околен пѫт да се доберем до осветлението на тоя вѫпрос.

Много обяснимо е, че пѫрвите биографи на нашите революционери, опиянени от патриотически дух, сѫ се помѫчили, сѫзнателно и несѫзнателно, да окастрят от техните вѫзгледи всичко онова, което не се е побирало в техния собствен ограничен крѫгозор. Вѫн от сферата на техния взор е останало всичко онова, което не е чист и прост патриотизм.

За щастие, архивата на Левски е запазена, а тя хвѫрля снопи от светлина вѫрху истинския негов лик. Дали не ще ни каже тя нещо и вѫрху интересуващия ни вѫпрос?

В нея ние намираме една чернова от непечатана дописка до Любен Каравеловия вестник *Свобода*, в която сякаш личи сѫчувственото отношение на Апостола кѫм Комуната. Тя заслужава едно внимателно вглеждане в нея! В нея Левски казва

„Па и от каквато и да е народность да живеятъ въ тоя нашъ рай, ще бѫдатъ равно-правни съ Бѫлгѫринътъ въ сичко. Ще имаме едно знамѣ, на което ще пиши, свята и чиста *република?* сѫщото желаемъ и на Братія Сърби, черногорци, ромѫнци и пр. да не останватъ слѣдъ назъ. В едно и сѫщо врѣме да дадатъ гласатъ си. Врѣме е съ единъ труд да спечелимъ онова, което са трьсили и трьсатъ Братія Французи, т. е. *Млада Франція, Млада росія* и пр. колко скѫпо и съ какви загуби? Братъ Брата даубіе сега е врѣме да преваримъ това зло? . . . Братъ Брата, синъ Баща, Баща сина с да убие? сега е лесно и можем? . . .“

По „наивноста на сѫдѫржанието“ ѝ, г. Д. Т. Страшимиров отнася тая дописка „до по-ранщния период от деятелност на Левски през 1870“ (Архив на вѫзраждането, т. I, стр 82—83).

Неуместно е обаче да се говори за наивност на сѫдѫржание, когато — ако и сѫвсем нелитературно: известно е, ч Апостола не е бил силен в писателството — в тая дописк сѫ изразени *зрелите вѫзгледи* на Левски, които сѫ давал смисъл на неговия подвижнически живот и сж подхранвали неукротимата му енергия, а именно неговият идеал за демократическа република. Та не сж ли развити сжщите идеи напр. в окржжното писмо на Левски до чорбаджиите, носещо официалния подпис: „Отъ Привременното ни правителство“ и датирано 10 май 1871? (Архив, стр. 21—24).

Значи, неуместно е да се отнася датата на дописката кжм 1870 година.

При това г. Страшимиров не е обжрнал внимание, като е редил архивата на Левски хронологически, че в нея няма нито един документ от 1870 г., че тя започва от 1871 г., и че, следователно, самия тоя факт не трябваше и да допуща мисжлта, че дописката е можела да има по-ранщна дата. Изглежда, че Левски е започнал да држжи архив именно от 1871 г. насам.

Пжрвия документ от архива на Левски е едно окржжно писмо шифрувано, датирано 10 февруарий 1871, Никопол. Левски е бил още на пжт. След като се установява в революционната столица Ловеч, той започва редовно да пази своя архив, и пжрвото писмо от него е препис от писмото му до Филип Тотя от 18 април 1871. Това е истинската дата от започването на неговия архив.

Дописката му до *Свобода* не може да бжде по-ранщна от тая дата и по сжображения, които сега ще изложим.

Какво ни казва Левски в тая дописка?

Че ние трябва да спечелим онова, което „братята французи сж тжрсили и тжрсят“. А кое е то? „Святата и чиста република“.

Кжм кое време се отнася това тжрсене на „братята французи“? Не кжм Наполеон Бонапартовото царуване, вжтрешното борби при което едвали сж били добре известни на Левски, за да зема „братята французи“ за пример на пжрво място, даже по-рано от „млада Русия“, която по много причини трябваше да му бжде по-близко позната.

При това, той казва: „Тжрсили сж *и тжрсят*“, т. е. тжрсят тогаз, когато той пише. И то, как тжрсят? — Много скжпо, с големи загуби, брат брата, син баща си, баща сина си да убие! Т. е. братята французи тжрсят установяването на своята свята и чиста република *чрез кжрвава гражданска война.*

Сега всеки ще разбере, кжм кое време се отнася дописката: кжм епохата на гражданската война вжв Франция, т. е. кжм *времето на Комуната.*

Комуната е дала потик на Апостола да се опита печатно да изкаже любимото свое социалполитическо верую:

демократическа република с пѫлно равенство и сѫщевременно други републики на Балканския полуостров, които да сѫставят републиканска федерация.

Понеже тази негова програма, — програма на цялото тогавашно бѫлгарско революционно движение, — е била максимум на свободите, които той е можел да иска, — твѫрде обяснимо е, дето той я идентифицира с програмата на най-крайните революционни движения в странство, макар че те, плод на друга историческа формация, сѫ целели по-надалече.

Сложните социални противоречия, които Комуната е трябвало да разрашава, не сѫ били сѫвсем ясни на самата нея в нейната цялост. Още по-малко сѫ могли да бѫдат схванати те вѫв всичката им дѫлбочина от дейците на една по-назаднала социална формация, каквато по онова време е представлявала Бѫлгария.

Без да вниква в особения класов характер на борбата, която „братята французи“ сѫ водили, Левски я е идентифицирал с борбата, която той сам и която неговата партия сѫ водили. В неговата идеална република (не само *форма* на управление, но „свята и чиста“) няма богати и бедни, а има само равноправни членове. Той гони постигането на своят идеал не по пѫтя, по който „братята французи“ се стремят кѫм сѫщото: чрез социализацията на средствата за производство. Той мисли да избегне подобно поставяне на проблемата за Бѫлгария. За него политическото освобождение на бѫлгарския народ трябва да сѫвпада сѫс социалното му освобождение: „с един труд да спечелим“, иска той, едното и другото.

Че избягването на капиталистическите противоречия, които рано или кѫсно ще докарат до гражданска война („брат против брата“ и пр.), бе една утопия, че историческия смисѫл на тогавашната бѫлгарска революция не можеше да бѫде друг, освен разчистяне пѫтя на тия противоречия, които чак в своето развитие сѫздават елементите на своето унищожение, — това не можеше да се сѫзнае от тогавашните дейци. Достатѫчно е, дето те, верни на своя революционен дух, горещо приветстват борбите на пролетариата и ги смятат за свои. Така те надничат в бѫдащето и завещават на поколенията, за да бѫдат верни на техния дух, да следват пѫтя на пролетарската революция.

В дописката си Левски не говори изрично за Комуната, а споменува „млада Франция“, след това „млада Русия“ и пр. Но каква „млада Франция“ е имало тогава? Освен монархията на Луи Бонапарта, кѫм която антипатиите на

Левски сж най-естествени, двѣ републикански течения сж изпжквали: Тиеровото и Комуната. Но версайлската камара на Тиера бе в мнозинството си монархическа; но Тиер, който сключи унизителен мир с Бисмарка, насочи френската армия против вжзстаналия за свободата си парижки народ. Можеше ли Левски под „млада Франция“ да разбира партията на джртия влжхва Тиера, който бе министр още на Луи Филипа?

Вжв в. *Свобода*, орган на революционната партия на Левски, Любен Каравелов се изказваше най-презрително за Тиера. Той пишеше (в броят от 10 април): „Наполеон I, Бурбоните, Орлеаниите, Наполеон III *и най-после Тиеровската република* (к. н.) извадиха народжт от тжрпение“ и пр. Сетне: „Джлбоките и ядовитите рани, които зеят днес на тялото французко, не могат да се изличат ни с Тиеровските реформи, ни с Жул Фавровския либерализм“. И най-после: „*както щете, но Тиер сжс Жул Фавра сж не малка помия!*“

Явно става значи, че под „*млада Франция*“ *Левски не е можел да разбира нищо друго, освен Парижката Комуна.*

Кжм това убеждение ни навеждат и по-нататжшните му думи: „млада Русия и пр.“ Той не казва млада Италия, под която определено се разбираше италианското освободително движение против австрийското иго. Той не привежда друго някое *национално* движение, а привежда Русия и под „млада Русия“ разбира социалреволюционното движение против абсолютизма, което, подобно на Комуната, тжрсило е и тжрси социално равенство чрез гражданска война.

Бжлгарския работен народ днес може да се гордее сжс симпатиите на великият Апостол, които сж и неговите светини: „млада Франция“ и „млада Русия“.

Левски е смятал, че „сега е време да преварим това зло“ — втората борба, „брат брата, син баща, баща сина си да убие, сега е лесно и можем“. Като мощен рицар, той е искал с един удар да освободи Бжлгария от бждащата класова война, да разреши едновременно и задачата на своята епоха, и задачата на бждащето.

Тоя товар не можеше да бжде по ничии сили. След полустолетие, на днешните поколения се пада да разрешат оная задача, която Левски искаше да изпревари.

ХРИСТО БОТЕВ

ПРЕДТЕЧА И ЗНАМЕ

1.

В едно писмо до приятеля си Иван Драсов, Христо Ботев пророчески предвижда времето, когато тяхната дейност ще има „важност за нашата история“. Що се отнася до самия Ботев, действителноста надхвѫрли пророчеството му: не само за историята, за миналото има важност неговата дейност, но нейното значение не е по-малко и за настоящето и бѫдащето. Ако за някого може с най-пѫлно право да се каже: „Той не умира!“ — това е именно Ботев, който днес е по-жив от всеки друг пѫт. Неговото влияние у нас се чувствува вѫв всичко прекрасно и благородно, и затова из всички краища на Бѫлгария хиляди и хиляди хора сѫ преизпѫлнени с ентусиазм кѫм тоя пѫрви бѫлгарски гений.

Някога, приживе, той бе сам, или почти сам. Хората, които го окрѫжаваха, — с редки изключения, и то почти все чужденци, — не бяха дорасли до неговите пророчески прозрения. И затова той се чувстваше самотен — приятел няма да му разкрие, що в душа таи . . .

Националното освобождение бе конкретната задача на историческата епоха, и до него, само до него, се издигаше революционното сѫзнание на бѫлгарската емиграция в Ромѫния. Само водителите отиваха малко по-надалеч — до идеята за федериране на балканските народи. Но стѫпка по-напред кѫм общочовешките идеали направи само Ботев. Само той вѫзприе сѫзнателно и открито знамето на Парижката Комуна, само той се издигна до лозунга за разумният и братски сѫюз между народите, само той прогласи работническият Интернационал за осѫществител на това братство на народите. Само Ботев найясно схвана националното освобождение като звено вѫв веригата на всички други свободи, като етап в пѫтя кѫм социаликономическото освобождение. Така — той издигна бѫлгарското революционно движение като сектор от международния фронт на революцията, на борбата на народите против тиранията, на труда против капитала. Парижката Комуна, руското революционно народничество, вѫзмогващата се германска социалдемокрация и бѫлгарското движение бяха в Ботево време най-издадените напред пунктове от международния фронт.

Ботев не вярваше, че международния мир ще бѫде запазен от срещите на коронованите глави; само всеобщото разорѫжение би помогнало, — „но и то не на дѫлго време, защото *днешното икономическо сѫстояние в Европа рано или кѫсно ще да произведе вѫтрешни социални бунтове*“ (в. *Знаме*, брой 15).

„Коронованите глави“ на капитала не можаха, не могат и днес да гарантират мирѫт. Само всеобщото разорѫжение би помогнало за спазването на мирѫт, макар и само за известно време, докато „вѫтрешните социални бунтове“, както Ботев наричаше пролетарското повдигане в европейските страни, тури най-сетне край на господството на „цивилизованите вѫлци“ (така в предсмѫртнатата си статия от 3 май 1876 Ботев нарича магнатите на капитала).

Какво е разбирал Ботев под „вѫтрешни социални бунтове“ вижда се от думите му от 16 март 1875: *„Пролетариата навсякѫде е бил и ще бѫде двигател на всички социални революции“*.

До тази идея за революционната роля на пролетариата Ботев се е вѫзмогнал по пѫтя на една идейна еволюция, в началото на която стои утопическото отричане на пролетариата като една „язва“ на обществото. Но редица обществени влияния, на пѫрво място Парижката Комуна, и други идейни влияния, между които се промѫкват схващанията на марксизма, вѫзбудиха вниманието на Ботева кѫм пролетариата. Ботев излизаше на светлия друм на класовата борба на пролетариата, както скоро след него почнаха да налучкват тоя пѫт най-силните умове на руската революционна партия, — но смѫрта, доброволната смѫрт „в редовете на борбата“, го изтрѫгна от тленното битие, за да го завещае на безсмѫртието.

Ботев не бе щастлив да дочака осѫществението на своят идеал. Но от своето дело той може да бѫде доволен. Ботев бе пѫрвия, пионера, пророка, предтечата. Светѫт се развива в посоката, която той посочи. Петдесетилетието, което го дели от нас, не го отчужди, а го сближи още повече с настоящето. Неговото дело и поезия сѫ огнен меч в рѫцете на бѫлгарския „двигател“.

Ботев бе смжртен враг на всичко чорбаджийско, и го преследваше и жигосваше вжв всичките му прояви. Какво би казал той, ако дойдеше да види чорбаджийското коляно, синовете и внуците на старите чорбаджии, днешните буржуакапиталисти, да владеят над народа, за чиято свобода той се пожертвува! Той, в чиито жили бушуваше кржв, а не се плакнеше жабунек, би пламнал от негодуване и би пожелал още сто голготи да изкачи, само и само да срути „това царство кжрваво, грешно, царство на подлост, разврат и сжлзи, царство на скжрби, зло безконечно“.

И той не би пролял вече сжлзи, както пред пещерата на Милин Камжк, а в огнената стихия на борбата, неговата стихия, Ботев отново би развял знамето на своята „Борба“.

2.

„Ако биха попитали гладните мене, то моя рецепт е вжзстание против днешният обществен строй. Сжсипете тая ерархия в човечеството, и ще видите, че ще се унищожат причините на нашите страдания“.

Какво сждержание влагаше Ботев в тия думи?

Неговите пжрвоначални понятия за пролетариата отговаряха на гледището на утопическия социализм, — затова Ботев го смята за „язва“. Под пролетариат той разбира отначало само мизерия, обедняване, опросяване. Този вжзглед той е вжзприел от своите руски учители през 60-те години.

Но Интернационалжт, Парижката Комуна, германската социалдемокрация, и — последно, но не най-маловажното — лжхжт на марксисткия мироглед разшириха обществения кржгозор на Ботева, и той започва да разбира, че пролетариата не е само жалжк продукт на капиталистическото развитие, достоен единствено за сжжаление, но че той е активен творец на историята.

Ботев вече кани читателите си да обжрнат „сериозно внимание на отчаената борба между труда и капитала както в Европа, така и в Америка“. Той разбира, че „днешното икономическо сжстояние в Европа рано или кжсно ще да произведе вжтрешни бунтове“. А кой ще извжрши тия „бунтове“ или „вжзстанието против днешния обществен строй“? — Онзи, който „навсякжде е бил и ще бжде двигател на всичките революции“.

А той не е никой друг, според Ботева, освен пролетариатжт (гл. в. Знаме, брой 11 от 16 март 1875).

И неговата организация в Интернационала Ботев поздравлява като единствена надежда на човечеството, целта на Интернационала той вижда в сжединението на „всички онеправдани работници в едно разумно и сжзнателно цяло, за да могат с общи сили да се отжрват от своите изедници и мжчители — царе и капиталисти и да си добият неотемлимите права на всеки човек да живее и да се храни от собствения си труд, без да бжде принуден да храни разни паразити, които сж си присвоили правото да бждат господари, и като такива — да живеят на готово, без да работят“ (Знаме от 3 юлий 1875).

Ботевото прозрение отива по-надалече: през пет десетилетия напред той вижда и предсказва онова, което има да стане!

На 3 август 1875 той пише в Знаме бр. 24: „... ще хванеме да вярваме, че ние стоим в преддверието на страшният и нечувания всеобщоевропейски бой, след който има да станат много важни и коренни изменения както в картата на Европа, така и в самия живот на нейните народи“.

В своята духовна еволюция Ботев бе стжпил на прав пжт — схващането на историческия процес като борба на класите. И ако той не можа да измине тоя пжт и да се издигне до джлбокото и всестранно марксистко разбиране, виновна бе недиференцираната социална среда, в която пролетариата трябаше да се подменя с работния и беден народ изобщо.

Но това не бе лично негово нещастие, а „нещастие“ на епохата. Едвам няколко години след смжрта му изхвржкнаха в Русия пжрвите лестовички на марксизма, а в Бжлгария — след десетилетие и половина.

Ботев стоеше на височината на революционните идеи в източна Европа — на времето си, които можем да наречем бунтарски комунизм.

Интернационалистическите идеи на Ботева сж тжй очевидни и очевадни, щото само класовото заслепление на буржуазията може да го отрича. Цялата негова дейност, неговите писания, стихове и проза, неговият антураж, вржзките му с руското революционно движение — всичко ги доказва.

Но преди три години ние добихме едно ново, никому непознато дотогаз и, главно, лично Ботево засвидетелстване на неговите комунистически идеи.

У г. Велико Попов — учител в Галац на времето когато Ботев е издавал в Браила в. Дума на бжлгарските емигранти (1871) и по-кжсно на другата година, когато Бо тев е сновял между тия два града раздалечени на един час с параход, — се пази един визитен портрет на нашия революционер. На гърба на тоя портрет с ръката на Ботева е написано:

Въ память на комунистическите ни подвиги брату Вел. Попову.

1 майя 1875 **Хр. Ботйовъ**
Букур.

Портретът е подарен лично от Ботева, когато г. Велико Попов е бил в Букурещ студент по медицина — 1875 год., значи година преди смъртта на Ботева. (Днес В. П. живее в Ст. Загора).

Измислицата на Захария Стоянов, на всички гласове припявана от буржуазията, че Ботев еволирал от интернационализма към национализма, окончателно пада.

Ако има еволюция във възгледите на Ботева,—а такава безспорно има, — тя е повече в обратната посока.

Докато в Дума 1871 г. той говори, редом с умразата към чорбаджии и духовенство, за умраза и към турците като турци („това варварско племе“), то в Знаме 1875 той, в същия пасаж, в който величае Интернационала, е готов да приеме „турския измъчен и потъпкан народ“ „с открити ръце“, без да гледа „историческата вражда, която се стреми да ни разединява“, стига тоя народ „да се откаже от своя фанатизм и, без да обръща внимание на религиозните и национални различия, които съществуват между него и нашия народ, поиска да се съедини с нас, за да се отърве от общия враг“.

Ботевата еволюция се състои не в измяна на своите социални идеи, а в тяхното избистряне, уясняване, конкретизиране, закрепване.

Колкото повече възмъжава Ботев, толкоз повече се разширява и задълбочава неговия светоглед, отърсва се от младенческата мъглявост, поставя се на по-научни основи.

Еволюцията на първия български комунист го водеше не към вулгарния патриотизм на буржуазията, а към научния социализм на пролетариата.

3.

Христо Ботев е знаме — знамето на освободителната борба. Затова „той не умира“, той е още жив и като към жив се отнасят към него всички: и приятели и врагове. Пролетариата го тачи като прѫв свой борец, като предтеча. Буржуазията го признава само като ратник за националното освобождение, което я докара на власт, и го отрича като пророк на пролетариата. В борбата за духѫт, за пламѫка, за ореола на бѫлгарския Прометей надтегнаха везните на пролетариата: Ботев е негов, на работния народ.

Когато разглеждат Ботева само като „патриот“, забравят, че неговите идеи далеко надхвѫрлят отечествените граници, че дори турците той зовеше да участват в революционната борба и казваше, че те „ще приемат участие и ще ни помогнат, ако дигнем революция против правителството“; че той ратуваше за федерация на балканските народи; че мечтаеше за „разумният и братски сѫюз на народите“; че сочеше пѫтя, по който ще се стигне до тоя сѫюз: чрез работническият Интернационал. Забравят, че всичкия негов сарказм се излива непрекѫснато, в стихове, статии, гатанки, сѫнища, памфлети, вѫрху тогавашните патриоти, които до един минават под неговата стѫрга; забравят патоса на злѫчната му сатира против бѫлгарските патриоти, на които той пригвоздва убийственото „идиоти“.

Отечеството за Ботева бе онзи фронт на международната борба, на който нему се бе паднало да воюва. Ние бяхме практически революционери, — казва другаря му от последните месеци на неговото пребивание в Букурещ — Николай Судзиловски (д-р Русел), — които се грижеха, каква по-голяма пакост да причиним на руския царски и на турския султански режими. Всичките лични и партийни врѫзки на Ботева (той обслужва руското революционно движение с прехвѫрляне на литература през границата) го показват истински интернационалист. Дори любовта кѫм отечеството си той основаваше (както пише на Драсова) на друга една добродетел — на любовта кѫм ближния.

Ботев дебютира сѫс славословие на Парижката Комуна. Неговата лебедова песен е апологията му на Интернационала и проклятието му против царете на капитала. „Борбата“ му, която в 1871 г. блика от негодуване против класовата тирания, в 1875 г. се разразява с един бунтовен финал, какѫвто нашата поезия не познава. В „Молитвата“ си той иска да бѫде подкрепена рѫката му за вѫзстанието на робите, като сѫвсем категорично разбира една обща революция против „царе, папи, патриарси“.

А кой ще извѫрши социалната революция? Разбира се — *народѫт.* И, що се касае до Бѫлгария, то оня народ, който се труди и гладува, страда и се бори, и в който влиза трамадното мнозинство по градове и села, минус „подѫл чорбаджия, за злато тѫрговец жаден и поп с божа литургия“. Едно по-голямо разчленение на бѫлгарския народ още не бе се установило. Пролетариата не бе се оформил като класа — той едва се раждаше в недрата на обедняващия народ. На него в Бѫлгария Ботев още не може да се опре. И самите му теоритически вѫзгледи бяха отначало такива — вѫзгледи на утопически социализм — в които пролетариата играеше ролята само на страдателен, но не и на творчески, активен и революционен елемент. Ала Ботев бе достатѫчно свеж и гѫвкав ум, за да не вѫзприеме идейните влияния, които идеха отвѫн, и в това отношение той направи значителна крачка напред.

Отначало той смята пролетариата за едно нещастие; казва, че грѫцкия народ щял да се превѫрне в „спекулативен пролетариат“ и че пролетариата сѫставлявал „язва на английския народ“. Но Парижката Комуна, развитието на социалдемокрацията в Германия, тѫржеството на бакунизма в руското революционно движение, най-после — опознаването на Ботева с някои от произведенията на Маркса, между които и „Капиталѫт“ — всичко това го кара да промени своите вѫзгледи за ролята на пролетариата. Той вече се произнася с симпатия за Георг Хервег, по случай смѫрта му, като го нарича „поет на пролетариата“. Той говори за „отчаените викове на работническите класове в Германия“, като заплаха за Бисмарка. Той хроникира една стачка при Сен-Готард и една катастрофа в Тревненски рудник.

Като констатира, на 16 март 1875, че „днешното икономическо сѫстояние на Европа рано или кѫсно ще произведе вѫтрешни социални бунтове“, той не крие, кой според него ще произведе тия бунтове: „*Пролетариата навсякѫде е бил и ще бѫде двигател на всичките социални революции*“.

Тук няма вече подменянето на пролетария с *работния човек*, на пролетариата — с *народа*. Тук пролетариатѫт е подчертан като настоящ и бѫдащ фактор на социалната революция, кѫм която Ботев винаги се е стремил, на която посвети и пожертвува живота си. Пролетариата стана негов херой. През мѫглата на дребностопанска Бѫлгария прозорливия поглед на Ботева сѫзря силуета на зараждащия се титан. И нему се пощя да повярва, че от това „навсякѫде“, дето пролетариата е двигател на социалната революция, не прави изключение и Бѫлгария, и той непосредствено прибавя: „*А нашия народ сиромашее все повече и повече и привиква вече да не жалее кѫщата си, парите си, жената си*“.

С други думи: и бжлгарския народ се превржща все повече в пролетариат; и това не е вече нещо зло, някаква язва, според него, а е желано, очаквано благо, тжй като с пролетариата се зарежда материалната сила за осжществяването бленовете на великия Предтеча.

Наистина, всяка историческа епоха, както казваше Маркс, си поставя и разрешава определена конкретна задача. А предосвободителната епоха в Бжлгария не си поставяше, — не бяха назрели материалните отношения, за да си постави — конкретно задачата за освобождението на труда от капитала. Поради това, не е за чудене дето Ботев не постави специалното и главното си внимание вжрху по-нататжшното развитие на мисжлта за ролята на пролетариата, — защо той не се спре на дейноста за развиване класосжзнанието на пролетариата, за организирането му в класова партия и т. н. Чудно е, напротив, дето той — единствен измежду цяла плеада революционери — се добра до самата идея. Това само доказва изключителната прозорливост на неговият ум, пророческия му дар.

Конкретна задача на днешната историческа епоха е освобождението на труда от капитала. Тя наложи развитието и разцжвтяването на оная идея, която у Ботева се явяваше само като зародиш на едно гениално прозрение. През полустолетието, което ни дели от неговата дейност, той, Пророка, се вжзправя и застава, в ореола на легендарната си слава, като Вожд на неизчислимата рат на пролетарски легиони.

ЛИЧНОСТА НА БОТЕВА

Ние не сме привжрженици на старата аристократическа теория за безпределното значение на великите личности, на „хероите“, в историята, която принижаваше масите до ролята на пасивен елемент, на тесто в ржцете на избраните личности. За пжрви пжт в историята издигайки самоактивноста на работните маси като единствено решаващ лост на социалния напреджк, ние, обаче, вжздаваме заслуженото на ония лични дейци, които по своите таланти, познания, прозорливост, енергия и самоотверженост се издигат до височината на народни вождове. А между тях в новата бжлгарска история пжрво място безспорно заема Христо Ботев.

Когато прегледаш всичко, каквото е писано за Ботева, — а за него е писано неизмерно повече отколкото за всеки друг бжлгарски общественик, — поразяват те вжзторгжт и удивлението пред неговата светла личност. Дори противниците на неговите социални идеи, които сж се опитали да му натрапят ограничения свой национализм, — и те стоят смаени пред неговото величие. Всичко написано за Ботева е негово славословие.

„Личноста на тоя човек е толкова благородна и заедно с това толкова симпатична и прекрасна, дейноста му толкова чиста и силна, влиянието му толкова грамадно, че колкото повече се вглеждаш в чертите на тоя човек, толкова по-силно и по-силно се проникваш от безусловно уважение и любов кжм него. Гениален ум, най-благороден характер, твжрда воля, пламенна и нежна душа, сжрце открито за всичко прекрасно на тоя свят, силни, но чисти страсти, живот без сянка на порок или укор, изпжлнен с борба и дейност, — всичко, което можеше да направи човека прекрасен и велик, се сжединяваше в него“.

Горните думи на Чернишевски за Лесинга напжлно могат да се кажат за Ботева, и да се прибави още, че самоволната му смжрт увенча красотата на неговата личност.

Каквото и да става, ореолжт на Ботевата личност няма да угасне, а ще се разпалва повече и повече.

Не хванаха място заляганията на пжрвите му биографи да опорочат неговата личност. Напразно Захария Стоянов заклинаше младежта да не се увлича от Ботевите „вагабонтлуци“, а Стоян Заимов добавяше, че ако З. Стоянов премжлчал по тоя вжпрос, то той, Заимов, щял да го подигне. Единственото петно, с което поискаха да опорочат личноста на Ботева, — *експроприацията*, пада от самосебе си, като се знае: 1) че тя е служела за снабдяване с материални средства революцията и се е практикувала от цялото революционно движение, в това число и лично от Левски; и 2) че с участието си в експроприации Ботев е носил само рискжт да бжде арестуван или убит, а нему е оставала пак вечната негова „доброволна сиромашия“. Вслучая Ботев напомня Тургеневата девойка пред прага, която на вжпроса на Живота: готова ли е на всичко, дори на престжпления? без колебание отговаря, че и на престжпления е готова. И когато завесата се спуща зад девойката, след като тя се е втурнала в живота, за да се бори и жертвува, чува се глас: — Светица! Светец! — ще каже и за Ботева всеки, който знае, че тоя рицар без страх и укор не се е боял да жертвува дори паметта си и името си за вжрховното дело на революцията.

Ботев е човек изключителен. Каравелов е казал за него: млад е, неопитен е, но *тоя човек е гений*, а на такива хора и историята и човечеството прощават. Ботев впрочем не се нуждае от прошка, особно за оная своя служба на революцията, чрез която Левски доставяше средства за революционната партия и литературен изразител на която бе самия Каравелов.

Ботев е обайвал хѫшовете — революционната бѫлгарска емиграция в Ромѫния — и, макар сѫвѫршенно млад, всеобщата любов и уважение кѫм него сѫ го титлували „бати Христо“. Бати Христо се е грижил да защищава тия прокуденици на сѫдбата от властите в Ромѫния, пред които се е явявал като един вид хѫшовски „консул“. С тях той е споделял скромната си трапеза — когато е имало какво да се яде . . .

Една, но пламенна страст е изгаряла Ботева непрекѫснато: да служи на революцията. Дори когато е принуден за кѫсче хляб да пише аритметика за деца, той я прошарва с революционни задачи; когато, пак и вечно в мизерия, издава стенен календар, той и него снабдява с великолепната революционна балада за Хаджи Димитра.

Тоя тип на революционер биде прозрян и представен от Чернишевски в лицето на Рахметова (в романа „Какво да се прави?“), а Ботев бе бѫлгарския Рахметов. „Малко сѫ те, — (хората като Рахметова), казва Чернишевски, — но чрез тях се разцѫвтява живота на всички; без тях тоя би загинал, би се вкиснил; те сѫ малцина, но те дават на всички хора да дишат, без тях хората би се задушили. Голяма е масата на честните добри хора, а такива хора (като Рахметова — Ботева) сѫ малко; но в тая маса те сѫ като теинѫт в чая, като букетѫт в благородно вино; от тях иде нейната сила и аромат; те сѫ цветѫт на най-добрите хора, те сѫ двигатели на двигателите, те сѫ сол на солта на земята“.

В центра на величието и благородството на Ботевата личност пламтеше и я озоряваше неговият идеал.

ПОЕТѪТ БОТЕВ

Ботев е написал всичко на всичко две десетки стихотворения. И с тоя количествено нищожен влог ето вече от половина век той си остава най-крупния бѫлгарски поет. „Малко е поетическото наследство от Ботева, — пишеше Пенчо Славейков, — но голямото наследство от другите не може да се мери с неговото“. И още казваше Славейков: „Над цариградчани и над емигранти няколко копрали по-високо се издига Ботев като поет. Той е надрасѫл времето си, и само ранната му смѫрт побѫрка да го имаме в пѫлния разцвет на таланта му. Докато Каравелов и Славейков (бащата — Г. Б.) сѫ се вдѫхновявали изключително от служене роду си, Ботев излиза далеч пред тях, и от служене роду си преминава преко на служба изобщо у рода человеческаго“.

Писани случайно, Ботевите стихове не сѫ случайни, а добре износени. При ново издаване Ботев ги е подлагал на обработка. Много спѫнки е срещнал той с музата си. „Доброволната сиромашия уби таланта ми“, се оплаква той в едно писмо. И Ботев като Некрасова би могѫл дм каже:

„Мне борьба мешала быть поэтом“, —

макар да не е верно за него обратното:

„Песня мне мешала быть борцьом“.

Не, даже никак: мечѫт на Ботева никога не е стоял по-надалече от лирата му.

Няма Ботево стихотворение без значително сѫдържание. Дори в най-слабото (Ней) блика демоничната страст на пламенна натура:

Ще умре един от нас, —
Ил мѫжѫт ти, или аз!

Поезията за Ботева не е празна играчка, а свещенослужене пред олтаря на революцията и свободата. Нему сѫ чужди безсмисленият брѫтвеж, престорената тревога за някого който обичал някоя, кроткото сѫзерцание на природата.

Дори място за любов няма в гѫрдите му, „дето скрѫб дѫлбока владее, де всичко е с рани покрито и сѫрце зло в злоба обвито“. Затова поезията му е величествена, строга, значителна. Всичките му стихотворения изобилстват с героичната готовност, някой би казал — с „воля“ за смѫрт.

„Ела ме, майко, прегѫрни и в красно чело целуни, красно с две думи заветни: свобода и смѫрт юнашка!“ — „На смѫрт, братко, на смѫрт да вѫрвим!“ — „В редовете на борбата да си найда и аз гроба“. — „Хайде, дядо, да вѫрвиме. — Стой, да умра помогни ми! — „Ще викнем ние: хляб или свинец!“ И най-сетне тази поема за безсмъртието в смърта, която се казва „Хаджи Димитър“. Не песимизъм, а най-оптимистично, бодро настроение сѫ навявали винаги Ботевите стихове, макар да сѫ изпълнени със смърт. В тях смърта е преодоляна чрез борбата. „И смърта й там мила усмивка, а хладен гроб — сладка почивка“ . . .

Някои от Ботевите стихотворения сѫ такива, че само едно от тях би стигнало за увековечаване паметта на автора си. Например Моята молитва, Борба, Хаджи Димитър.

В молитвата К. Величков не можеше да прости на Ботева неговото „светотатствено отношение“ към своя народ, а Вазов намираше (в сп. Денница, 1891 г.), че „на никой културен език не е било написвано такова дебелашко и ненужно богохулство, нито четено от такава маса млади читатели“. — И какво ново имало в тая Молитва, — одумваха се консерваторите, — тя съдържала идеите на френската революция. Та това не е никакво престѫпление, и не може се то разкритикува от гледището, на което застават Ботевите противници.

Да, действително има един „катехизис на новата религия“ след републиканския календар от 1792 г., дето сѫ изложени в зародиш идеите на Молитвата. „Вярвам във Висшето Сѫщество, — се казва там, — което е създало хората свободни и равни, за взаимна любов, а не за умраза, — в Сѫществото, което желае да му изкажат добродетел, а не фанатизъм, — в Сѫществото, в чиито очи най-висше поклонение нему е уважението на правдата и разума. Вярвам в нравственото възраждане и в непрекѫснато растящото разпространение на добродетелта, във вечното тържество на разума“ (цитирано по Георг Брандеса, Литературни течения — Френската литература).

Разбира се, че Ботевият бог на разума е само една поетична фигура, а никак не е някакво мистично сѫщество, както бе у деистите от френската революция. И затова е комично да се говори за религия у Ботева, който изповядваше най-неприкрития атеизъм на шестдесетте години, отричащия всичко — и преди всичко бога — нихилизъм.

Поетичната фигура е била нужна на Ботева да излее своя копнеж за самопожертвание. Месеците след обесването на Левски, тъкмо когато е написана Молитвата, сѫ изпълнени с униние и отчаяние. Но нашия поет остава верен на революцията, и от тази вяра черпи надеждата, че рѫката му ще бжде крепка, когато робжт вжзстане, и че ще сжумее да си намери гроба в редовете на борбата.

Борбата е писана в 1871 г., на 17 юний, наскоро след повторната среща на Ботева с Нечаева-Флореско, токущо пристигнал от барикадите на Парижката Комуна. Борбата е стихията на Ботева. „. . . отвредом, — казва той, — човекжт е хвжрлен в борба — в борба за свобода, за истина. В тази борба с смехжт и плачжт, доброто и злото, в нея е прогресжт човешки. Без борба светжт и доднес щеше да бжде на точката на Япония“.

Ако искахме с една дума да охарактеризираме целия Ботев, с никоя друга дума не бихме тжй сполучили, както с думата борба. Борба против предразсжджци, религия, традиции, „свещени глупости“, наредби, експлоатация, „тежка железна ржка“, тирания.

Благородно негодуване клокочи в Борба от 1871. То не си е намерило изход. След четири години, Ботев — вече вжзмжжал, закрепнал в социалния си мироглед — прибавя свжршека от Тжй вжрви светжт! нататжк. Неговия поглед е вече просветнал. Той знае, че в кжрвавото и грешно царство на подлост, разврат, сжлзи, скжрби и безкрайно зло борбата пламти и вече се прозира свещеният ѝ край, когато ще викнем: хляб или куршум!

С Молитвата и Борбата бжлгарската поезия надхвжрля националните си рамки и се издига до общочовешка поезия. Тия произведения сж достойни за перото на най-талантливите революционери-поети от която и да било нация. В международната революционна поезия финалжт на Борба джржи едно от пжрвите места.

Най-хубавото творение, обаче, до което се е издигнала досега бжлгарската поезия, е баладата Хаджи Димитжр. За нея Пенчо Славейков казваше: „Тя не само е превжзходна, а величествена песен. Тя е от ония творения — божи и човешки, които смайват и увличат, от ония красавици, на които недостатжците ние знаем много добре и всепак губим и ума и дума пред тях. Величествената картина, която поетжт разтваря пред нас, няма равна другарка в нашата поезия, и икономията на средствата, с които я е нарисувал, се среща само у гениални певци“.

Куплета Настане вечер, месец изгрее е ненадминат и недостигнат в нашата поезия. Сам поетжт трябва да го е ценял особено, защото когато Дим. Ночев му казал, че този куплет е „вжрх на прелест“, Ботев отговорил: „Ти малко разбираш от поезия, но горе-долу си почувствал“. Да, тава трябва да се почувствува.

Земята изнемогва под пламтящите лъчи на слънцето, робинята изплаква последнята песен в полето, а кръвта се струи от раните на мъченика, който е дошел само да умре, тъй като със шепа юнаци не се освождава народ. Но настъпва вечерния сдрач, земята не е вече огнена пещ, стихва робската песен, луната украси звездочелото небе, лъхне вятърът, зашумява гората — Балканът запява песента на Революцията. . . Идете на Бузлуджа, посрещнете юлската вечер там и чуйте, какво ще ви нашепне ноща. Ведрина и вяра в делото на свободата, па ако щат и да загинат нейните носители. Но те няма дя загинат, защото не умира който падне в бой за свободата. . .

„Самопророчеството, което се съдържа в Жив е той, жив е, — нека пак приведем думите на Пенчо Славейкова, — възвисява поезията на тая Ботева песен, която и без това е едвали не най-хубавата песен на поета, пълна с дивни картини из нашия живот и природа, на които Бакканът пее своята хайдушка песен и в която има стихове буйни и великолепни“.

Ботев се е стремил към същия подвиг и смърт, — и ги е намерил, — и сякаш себе си вижда той в лицето на издъхващия Хаджи Димитра. „Тия мъченици на свободата, — пишеше той за четата на Хаджи Димитра, — що измреха с усмивка на уста, бяха наши приятели, наши братя; с тях деляхме скръб и радост, смях и сълзи; с тях седяхме на бедна и богата трапеза и разправяхме за нашето потъпкано отечество; с тях деляхме всичко, само смърта и свободата не можахме да разделим!“ Не се забави много нашият поет, за да сподели с тях и смърта. А свободата? — За нея има-щат грижата твоите ученици-пролетариите, великий предтеча. . .

Енергията и страста на Ботевия стих се обуславят от проникновеното революционно съдържание на поезията му. Възвишените идеали, в услуга на които Ботев отдаде своя талант, изпълват поезията му със живот нетленен. И, като префразираме думите на Добролюбова за Белински, бихме могли да кажем:

Каквото и да се случи с българската поезия, колкото разкошно и да се развие тя, Ботев ще бъде винаги нейната гордост, нейната слава, нейното украшение. Неговото влияние се чувствува досега във всичко, което е прекрасно и благородно у нас. По всички краища на България има хора изпълнени с ентусиазъм към този гениален човек, — разбира се, това са най-добрите хора на България.

БОТЕВ ЗА РЕЛИГИЯТА И ДУХОВЕНСТВОТО

Ботева днес го дърпят всички за свой. Потомците на ония тлъсти чорбаджии, против които той водеше открита война, и те се кумят между неговите „почитатели“, уж че той за тяхното отечество бил умрял. През войната го провъзгласиха за родоначалник на българската армия — „първия български войник“. Струва ни се, че и туристите го смятат за първия български турист: вероятно походът му със четата ще да е бил един любителски излет към врачанския балкан. Страх ни е и вегетарианците да не го прогласят за свой, поради дългите негови принудени пости с фасуля и лещата . . .

Не ми е известна, обаче, само една претенция върху Ботева. Може и да я има, но не следя редовно религиозния печат, за да знам сигурно. Само черквата не смее да го провъзгласи за светия! Кой знае, можеби и тя би се решила на това, ако историята не ѝ минеше път: ако буржуазното господство би се закрепило за толкоз дълго време, че училището да изличи революционните и антирелигиозните елементи на Ботевите творения. Тогава за доказателство на неговата религиозна принадлежност ще служат обстоятелствата, че се родил от родители християни и зел за жена храненичето на един православен владика (ще се забрави, че това било „приставане“, тъй като вуйчото-владика е бил против тоя брак). А в училищата „Моята молитва“ ще се обработи на православен маниер — и ето ти Ботев пръв светец на българското православие.

Но то е небесна музика на бъдащето, което никога няма да дойде. А засега ние знаем Ботева такъв, какъвто си е бил: революционер, комунар и във философията — материалист, следователно — атеист.

Възпитаник на руското просветително движение в шестдесетте години на миналия век, Ботев споделяше техния философски мироглед. А той бе мирогледът изработен въз основа на бързо развиващото се естествознание.

Положителните науки подкопаваха и рушеха едно след друго религиозните предразсъдъци и внасяха закономерно обяснение там, дето по-рано царуваше произвола на религиозното тълкуване. „Сътворението“ на светът биде изтръгнато от ръцете на бога или боговете: науката нямаше нужда от тая „хипотеза“, както я бе нарекъл Лаплас. Законът на Лавуазие за вечноста на веществото биде допълнен със законът на Майера и Хелмхолца за вечноста на енергията.

Това сжвсем премахна нуждата от прибягване до свржхестествени сили за обяснение на мирозданието.

Направата на живия (органическия) свят биде осветлена с откритието на клетката, като основен елемент на всеки организм. Развитието на организмите, от едноклетжчния д най-сложните форми на растенията и животните, престана да бжде чудо на божеството, след като Дарвин установи закона за естествения отбор в борбата за сжществуване — тоя основен фактор на органическата еволюция. Най-посл науката смжкна и покривалото, което скриваше световнат гатанка, като доказа, че и самия човек не прави изключени от природните закони и от органическата еволюция. Н божеството му се отне и тая последната утеха — да се смята че то е сждало човекжт от кал. Излезе, че не бог е сжтворил човека, а човекжт е сжтворил бога по свой образ подобие.

Русия преживяваше духовен подем вжв времето на Ботевото ученичество в Русия. Носителите на нейното духовн вжзраждане — „разночинната интелигенция“, „умствени пролетариат“ — нямаха благоприличието на огладени буржу с техните реверанси пред идолите на миналото. Като држзки варвари в девствен лес, те забиваха топора на умжт наляво и надесно, надлжж и нашир. Пржщяха и се рушеха духовните усои на помещическо-монархическа Русия под дружни напор на това смело племе. Смаени стояха „бащите“ пред войнстващите „деца“, и един от пжрвите, Тургенев, ги кржсти нихилисти, защото не признавали нищо (nihil), а отхвжрляли всичко сжществуващо.

А измежду фурдата на миналото руските просветители, учителите на Ботева, на пжрво място изхвжрлиха религията.

Тая ненавист кжм религията като кжм вредно заблуждение се усили у Ботева, когато той стжпи на обществената арена.

Като представител на най-лявото крило на третото сжсловие, — на ония негови елементи, които тогава сжставляваха бездомни прокуденици на сждбата, пролетарии бе определено занаятие и местожителство, — Ботев не се подвоумява, чия страна да земе в двете течения на бжлгарското вжзраждане: мирното черковно-просветително и революционното политически-освободително. Православието б основен елемент в идеологията на чорбаджийската тенденция и това вече бе достатжчен мотив, за да тласне, в силата н контраста, другото течение в други духовни пжтища. Заможните чорбаджии, — които и при турската държава, коят им позволяваше да използват пазарите на империята и благоволението на местните власти, си живееха охолно, — бяха задоволени от сжздаването на бжлгарската черква. Но масата на народа не почувствува облекчение сжс смяната на гржцкото духовенство от бжлгарско. „Свободата не ще екзарх— иска Караджата!“ запя Каравелов, а Ботев разглежда „Решен ли е черковния вжпрос“, и идва до тия заключения:

В борбата си с фенерската патриаршия бжлгарския народ се освободи от „Златоустовите кжрджалии“. Но „нашия политически тиранин не беше толкова глупав да не разбере, че *с духовенството той изгубва орждията на власта си, шпионите и заслепителите на народа сжс страх кжм бога и почетта кжм царя, които едното олицетворяваха сжс себе си, а другото — сжс самия тиран*“.

„Видя туй турското правителство и употреби всичкия си вандализм, за да задржжи тази добрина за поданиците си. Вжпроса зе друго направление, влезе в нова фаза: *обжрна се от вжпрос за освобождение от една власт — на вжпрос да се замени тая власт*. . . С думата народна ерархия то провря кука в езика на тези, що работеха за нея, и в най-грозните времена караше да бржщолеват лжжи, неврели-некипели . . .

„Народа, който през това време не седеше сжс сгжнати ржце, а се учеше и развиваше, и с това усети други нужди, други потреби — видя, че не туй (екзархията) той искаше, не в туй е неговото бждаще, неговата свобода, — видя, че *вместо гржцко духовенство иде друго, което иска сжщите права и власт, привилегии* — и ето студенина и нерадение в нареждането на екзархията . . . Вжпросжт стана несжвременен. И наистина, какво ново и полезно ще внесе в живота народен туй ново духовенство? С какво ще улесни то напреджка на тия неразвити още сили? С какво ще облекчи сждбата на поробения народ? . . . *видяхме и виждаме постжпката и дебненето, за да хване то юздите или само юзда да стане на народа*, — видяхме и представляваме си вече: *кжрджалии сжс Златоустови проповеди, затжпителни семинарии, разкошно младо духовенство, гласни всенародни лжжи и всичко, що е могло да даде което и да било духовенство вредом и всякога* после епохата на християнството.

„*Вжпроса се реши само за духовенството*, **а за народа ще се реши само когато остане той без духовенство**“.

Само това би било достатжчно да установи отрицателното отношение на Ботева както кжм религията като духовна заблуда, така кжм духовенството и неговата организация (черквата) като орган на тираническата власт. Но Ботев е бил неудържим в своите атаки против религията и духовенството, които облива със сарказм и жупел в стихове и проза, в статии, бележки, рецензии, гатанки и епиграми.

„*Един от главните врагове на прогресът и свободата,* — казва на едно място Ботев, — *сж били, а можеби още джлго време ще бждат духовенството и религията* . . . Наследниците на изменника Петра направиха такжв прогрес в своето учение, щото показаха, че човек може като се моли, да убива, като причастява — да трови, и като проповядва чистотата на нравите — да развратничи с джщерите си и сестрите си“.

„*Расата,* — казва Ботев на друго място, — е *потребна за който и да е народ не де стои при неговата люлка и да го вжзпитава в детинството му, а за да го опее и стои над гроба му после неговата политическа смжрт. Попжт е на своето място при погребението, а не при раждането*“.

На ония, от черковния чорбаджийски лагер, които нападали „младите“ в „сляпо безразсждно маймунство пред Европа“, Ботев има платен отговор, че те именно постжпват „както Дарвиновите прародители на човешкия род“: „Да заимства някой това, което новата наука е признала за полезно на човека под всичките меридиани, е до такава степен маймунство, до каквато степен е маймунство да яде някой хляб, да пие вода и да диша вждух; но *да заимства онова, от което се гнусат не само представителите на новата, рационалната наука, но и всеки колкогоде правилно развит човек, е вече не маймунство, а безумие и шарлатанство, за което* една от душеспасителните работи на християните *трябва да бжде да се отварят особени за това лудници* и тимархани . . . Да обясниш някому глупостите с цел да ги разбере и отжрве от тях е услуга, която заслужава и похвала и награда; но *да му разказваш, че глупостите сж святи и полезни, и да се постараеш да го утвжрдиш в тях е престжпление, за което е малко даже и небесното наказание на грешниците*“.

Два от перлите на Ботевата поезия — „Борба“ и „Моята молитва“ — бликат с такова пламенно негодуване против религията и духовенството, щото хрисимите чеда на еснафството, Вазов и Величков, идваха в ужас от тях. Ботев не тжрпеше двусмислия. Син на епоха, която кжм всичко пристжпяше с оржжието на разума, като с таран за разбиване вековните крепости на заблуждението, — Ботев апелира кжм разума като кжм свой бог, идол на глупците, комуто се кланят калугери и попове, комуто свещи палят православните скотове, който е помазал царе, папи, патриарси, който учи роба да тжрпи и да се моли, като го храни с голи надежди...

Той разбира великолепно ролята на религията като духовно оржжие на господстващите класи против потиснатите.

На богатия, „тоя обществен мжчител“, „и поп и черква с вяра слугуват“. Че страхжт от бога бил уж началото на всяка мждрост — това е казано от вжлче стадо в овчи кожи, като основен камжк на черковните лжжи и за сковаване на човешкия ум в тежки окови.

Като се освобождава човечеството от господството на богатите, то неминуемо трябва да сжбори и религията, и духовенството.

Нов критически период преживява днеска Бжлгария. И отново вжпросжт за отношението на напредничевите сили кжм идеологията на реакцията (религията) изплува на повржхноста. Както бе у нашия предтеча, това отношение е и не може да бжде освен отрицателно и то не по-малко решително отрицателно отколко бе у Ботева. Новото време принесе и в това отношение още по-голяма яснота: ние знаем закономерния произход и развой на религията и затова разбираме нейната неизбежна смжрт.

БАЛКАНСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ НА БОТЕВА

Народна революция — тази бе пжрвата точка на неговата програма. Вжзстание с оржжие в ржка на работния народ, за да се отжрве от султанския монархизм, от материалното иго на чорбаджиите и духовното робство на духовенството.

Но Бжлгария не представляваше остров, откжснат от целия свят. А Ботев, най-пламенният идеалист на нашето освободително движение, не бе фантазйор, а прозорлив практически революционер. Затова той разбираше, че освободения чрез революция бжлгарски народ ще може да спази своята свобода не вжв вражда сжс сжседите си на Балканите и край Дунава, а чрез сжюз сжс тях.

Такава бе програмата и на сржбските социалисти тогава. Знаменити революционери от епохата, като Мацини и Гарибалди, направо сжветваха балканските народи да прегжрнат идеята за федерация. Чернишевски бе на сжщото мнение. Най-авторитетните представители на революционното движение у нас бяха открити партизани на тази идея, която в печата намери горещи защитници в лицето на Каравелова и на Ботева.

„За да могат, — пишеше Ботев, — освободените и напжлно удовлетворените народи и народности да сжставят такова едно цяло, което да има доволно сила и тежина, за да стои против всякакви бури и насилия и с това да удържи равновесието в Европа“, — те трябва „да сжставят помежду си *як, федеративен сжюз*, на който вжрховната политика и законодателната власт или общите международни интереси да се намират в ржцете на един сжвет, сжставен от равно число представители из всичките независими една от друга части на тоя сжюз“.

Балканската федерация, според Ботева, е „най-добросжвестният и най-удобоизпжлнимия рецепт за разрешението на източния вжпрос; тези сж, каторечи, най-здравите и най-рационалните начала, на които трябва да се основе бждащата свобода на Балканския полуостров; тя е най-после, оная песен, с която и ние и нашия народ сме готови да присжединим гласжт на своята свещена революционна песен“.

Колко далеч сж днешните владеещи буржуазни класи на Балканите от тая идея на предосвободителното революционно движение! Всяка една тжрси да засили своята власт и владение за смятка на сжседите си. И ето — плодовете на тяхната националистическа политика сж налице. Вражди, войни, разорения, погроми.

Но буржуазията се грижи само за своите егоистични класови интереси. Тя не иска да знае джлбоко верната мисжл на оногова, когото уж смята за „пжрвия бжлгарин“ — на Христо Ботева, който казваше:

„*Братския сжюз на освободените племена и народи ще да даде на всеки един свой член надлежащото му място на Балканския полуостров*“.

Не надделяване, подчиняване, заробване и гнет, не надмощие на едни за смятка на други балкански „племена и народи“, — а техния „братски сжюз“. Как странно звучи тая „утопия“ в ушите на буржуазията, за която истинската реалност е крждвта на „нейните“ народи...

ПѪРВИ ОТЗВУЦИ НА ПАРИЖКАТА КОМУНА МЕЖДУ БѪЛГАРИТЕ

„И нашата бедна журналистика, — свидетелствува ни Христо Ботев в статията си „Смешен смех“ (в. „Дума на бѫлгарските емигранти“, Браила 1871), — и тя не остана надире, и тя заплака за бездушното и прокле разумното“. Чрез вестниците на обезумялата пред пѫрвото победоносно вѫзстание на пролетариата буржуазия на широки потоци се лееха по света най-невероятни измислици за Комуната, които ни стават понятни днес, като ги виждаме повторени, в още по-колосани размери, за Сѫветската Република. Вѫлната на тая измислица достигна и до бѫлгарските предели, и „бедната“, жалката, мизерната бѫлгарска журналистика покорно ѝ приглася.

Цариградското списание „Читалище“ в кн. 14 от 15 април 1871, т. е. още в дните на Комуната, помества уводна, редакционна, без подпис, значи от Лазар Йовчев, по-сетнешния екзарх Йосиф, статия, в която се казва: „Господ да запази земите ни и отечеството ни от подобни човеколюбци! Космите ни настрѫхват при прочитането на свирепите им дела, които ни припомнят най-жестоките времена, през които е минало клетото човечество . . .“ „Равенство в богатството“, кѫм което се стремели комунарите, било „един сѫн, едно, така рещи, умствено болнувание“.

Още в зародиша си, нашата буржуазия бѫрза да се огради от бѫдащи опасности.

В отчета си за „Войната между Франция и Прусия“ Хр. Г. Дановият „Летоструй“ за 1872 направо нарича комунарите, чието название се пази да спомене, „парижки багабонти“. Намерението им било „да турят Франция под власта си и тогава да грабнат всичките имоти на хората, за да ги поделят на сиромасите“. Това било „себелюбиво“ намерение на „безчестни хора!“

Ние не знаем как се е коментирала Парижката Комуна всред самото население в Бѫлгария, но за емигрантската среда имаме показанията на сѫвременници.

Вазовите хѫшове в крѫчмата на Странджата водят такѫв разговор:

„— Чорбаджиите сѫ предатели и изменници!

— Всичките да ги изколим! — отвѫрнаха други.

— Долу чорбаджиите! Да живее народѫт!

— Да живее Комуната! — изрева Спиро Македонски и удари силно с юмрука си по масата“.

Горещото съчувствие на немили и недрагите пролетарии към Комуната, като спасителен лъч на тяхното освобождение, Вазов го обяснява много примитивно: „По това време Комуната беше нещо ново, и затова на мода“ (гл. повеста му „Немили-недраги“). Но ето че днес Парижката Комуна не е вече нещо ново: повече от половин век я отделя от нас, — но това никак не пречи, щото днес да е тя много по-близка и мила, и то не на шепа прокуденици, а на масата на българския работен народ. Модата тук нищо не обяснява! Още повече, че тази уж мода, тъй ентусиазирано възприета от контингента на българското революционно движение, също тъй страстно се отхвърляше от охолните елементи.

Захарий Стоянов (в биографията на Ботева) разправя, че „думите комуна и комунари бяха равносилни с някаквасси кучешка породица, хора багабонти, разбойници, плячкаджии и грабители, като нашите башибозуци и черкези“.

Между враждебното отнасяне на охолниците и безрезервния възторг на хъшовете стоеше Любен Каравелов. В един брой на в. „Свобода“ (брой 14 от 3 април 1871) той със симпатия излага „програмата на парижките социалисти“, схваната съвсем симплистично, за да се изкаже в следния брой, че „подобна революция е днес за Франция не твърде полезна“ (значи всепак полезна!), защото страната била разорена (каточели революцията се върши от добро!) и защото роялистически партии вършели гнусни злоупотребления в името на Комуната (каточели при която и да било революция може да се забрани на противниците ѝ да действуват в своя угода!). Въпреки всичко това, „ние не смеем, — казва Каравелов, — да осъждаме французкия народ и пр.“ Най-сетне, Каравелов поглежда по-утешително на Комуната, която „ще да очисти твърде много французки нечистотии, които заражаваха не само французката, но и европейската атмосфера“.

Още веднъж се повръща в. „Свобода“ (брой 25 от 4 декемврий с. г.) към Комуната, за да съобщи за смъртното наказание на комунарите Фере, Роселя, Буржуа и Кремие: „Ние мислим, че ако би Тиеровото правителство захванало да наказва всичките клетвопрестъпници и изменници, то Тиер би трябвало да бъде обесен най-напред; а после него всичкото министерство, заедно с камарата“.

Повръщаме се към Ботевия „Смешен плач“, който е истинско възвеличаване на Комуната. Когато го е писал, нашия поет не е можел да знае истината върху Комуната. Версайлското правителство не пропущаше из Париж вести навжн в света, който то хранеше с продуктите на своята фабрика за лжжи. Толкоз по-голяма е заслугата на Ботева!

Ботев познаваше учението, идеала на комунистите. Той казваше: Само който не признава прогреса в човечеството, той ще отрече, че социализмжт е факт и епоха историческа, както е било и християнството. А комунистите сж неговите борци-мжченици.

Нека спре смешния лицемерен плач за Париж, и журналистиката да задържи сжлзите си за други столици, за други варварства и страдания, „когато робжт извика на господаря си: кой си ти, що плачеш? мжж ли си, жена ли или хермафродит — звер или риба? . . . И ще бжде ден — ден пжрвий . . .“

Ботев не се разколеба в своите симпатии нито за миг, той остана верен на своите сжкровени убеждения дори в тежката реакция след потушаването на Комуната. Сжс злжчната си ирония той сжкрушава противниците на комунизма и бодро предвещава денжт на освобождението — „ден пжрви!“

РУСКИТЕ ПРИЯТЕЛИ НА БОТЕВА

Вржзките на Ботева с руското революционно-социалистическо движение сж не само идейни. Той не само е определил своя мироглед и се е изработил като идейна личност благодарение на руската социалистическа литература. Хвжрлен вжв водовжртежа на революционната борба, издигнат по-сетне като центжр на бжлгарското ѝ разклонение, Ботев не можеше да остане чужд на революционните дейци от други нации, с които сждбата го е сблжсквала.

Какви сж били вржзките му с руските революционери преди той да напусне Русия, не се знае. Разпитванията, които Евгений Волков преди войната направи до стари революционери работили в южна Русия, не дадоха нищо за Ботевите революционни вржзки в Одеса. Живота му в с. Задунайка (руска Бесарабия), — вжпреки твжрдението на Захарий Стоянов, че там го посетил „Иван Иванович“, което не е верно, — сжщо не е ясен в това отношение.

Остава Ромжния. Но в Ромжния по онова време още не е имало самородно социалистическо движение. Затова е изключена вжзможноста на Ботева да има вржзки с него. То тогава се започва, но негови пионери сж не ромжнци, а *руски емигранти*. Руски емигранти е имало и като временно преживяващи в Ромжния, без да се месят в нейните работи.

И с едните, и с другите Ботев се е намирал във врѫзки, с някои от тях е бил в много близки отношения, той сам нарича едного от тях „моят вет сѫученик“ (Судзиловски).

Биографите споменуват няколко имена: Шапченко, Петровски, Иван Иванович и Флореско, за други те не знаеха доскоро, когато се откри още един: Нечаев, а има и други които пѫрви ние изнесохме: Добруджано-Геря, Зубку-Кодряну и Д-р Русел.

За *Шапченко* знаем само, че бил малорусин, „не много интелигентен“. За *Петровски* Волков предполага с голяма вероятност, че ще да е приятеля на Нечаева — Серебрянников, когото знаем само като човек, който след отвличането на Нечаева (от Цюрих есента на 1872 г.) предлага Нечаевата архива на Арборе-Рали.

Кои сѫ другите Ботеви приятели, сега ще видим.

Костика Добруджано-Геря е знаменития по-кѫсно ромѫнски критик и прѫв марксист и теоритик на ромѫнската социалистическа партия. Помина се след войната. Той е бил млад руски емигрант — истинското му име е *Константин Кац*, което той поромѫнчва, след като се натурализира в Ромѫния. Близоста му с Ботева е от последно време, преди Ботев да замине с четата си. За неговата близост с Ботева имаме както неговото лично свидетелство, така и свидетелството на Д-р Русел, който го туря между тримата *най близки* Ботеви приятели, между които нямало никакви разногласия.

Освен самия Д-р Русел и Геря, третия приятел на Ботева в Букурещ 1876 е бил *Николай Петрович Зубку Кодряну*. сѫщо поромѫнчен русин от Бесарабия. Той сѫщо е бил руски емигрант, който се натурализирал в Ромѫния и, заедно с Геря и Руселя, станал е пионер на социализма в тая страна. Преследван и от ромѫнските власти, той загина млад от туберкулоза.

Д-р Николай Русел е сѫщия *Судзиловски*. Не е установено да е бил „вет сѫученик“ на Ботева. Но му е бил от по-рано познат, тѫй като на 12 април 1875 той го споменува в едно писмо до Ив. Драсов, именно дето го нарича „мой вет сѫученик“. Д-р Русел преживя всички свои приятели в Ромѫния. Последното сведение, което имаме за него като жив, е от време на войната. Емигрант от южна Русия, Судзиловски живее в Лондон, дето го срещаме на сѫбрание заедно с Маркса и Енгелса; в Ромѫния той се натурализира и става виден обществен деец-социалист; в Бѫлгария след това работи в Пловдив, но във време на срѫбско-бѫлгарската война правителството го прогонва; установява се в Сан-Франциско, Америка, дето влиза в конфликт с руския владика и се принуждава да се изсели; след това го срещаме на Хавайските острови, в Тихия океан, като пржв сенатор и водител на партията на туземците в тяхната борба против американскиият империализм; вжв време на руско-японската война стария Д-р Русел заминава за Япония — да агитира между руските пленници; в 1911 г. той ни се обади вече от Филипинските острови; а при всемирната война вестниците сжобщиха, че е в Русия. Тоя гражданин на целия свят насмалко е щял да се качи на Радецки, но явното отиване на Ботева на гибел го е вжздржало.

Остава да споменем другите трима руси, с които Ботев е бил интимен приятел и другар: те сж *Иван Иванович*, *Флореско* и *Сергей Генадиевич Нечаев.* Тия тримата обаче имат свойството на християнския бог: да бждат три образа на едно и сжщо лице. Като революционер-конспиратор, Ботев свято е пазил тайната на Иван Ивановича и Флореско, която, по думите на Захария Стоянов, той отнесжл в гроба. За Нечаева той сжвжршенно мжлчал, затова и пжрвите му биографи не сж чували това име. Само много по-кжсно, едвам пред войната, се разкри, че Нечаев е бил Ботев приятел. Разкри се от едно частно писмо на браилския печатар Димитр Паничков (Дядо Паничка), който е знаел името на Нечаева, понеже се е погрижил да му намери чужд паспорт, за да го изпрати в Цюрих, след като ромжнското правителство, под натиска на руския консул Зиновйев, го е погнало.

Иван Иванович, — поне сжщия оня, когото срещаме понататжк, — не е бивал в с. Задунайка. Той се явява пред Кирил и Методий 1871 при Ботева в гр. Измаил и заедно с него се отстраняват на рибарския остров (Балтата) в Дунава за няколко дни. Това е кжм свжршека на Парижката Комуна, отдето и се явява тоя Иван Иванович. На Балтата тогава Ботев написва своята *Борба* (до стиха „Тжй вжрви света“), естествено под влиянието на своя тайнствен гост. Там, пак под неговото влияние, те двамата решават да се прехвжрлят в Браила и да започнат в. *Дума на бжлгарските емигранти*, и вследствие на това решение Ботев зарязва училището без да дочака края на годината, и на 10 юний излиза пжрвия брой на пжрвия бжлгарски комунистически вестник. Вжв втория брой Ботев бжрза да си покаже боята с горещата си защита на Парижката Комуна — статията *Смешен плач*, написана сжщо под влиянието на непосредствените впечатления, които той добива за Комуната от своя гост и другар Иван Иванович, който по конспиративни сжображения в Браила се променя вече в *Гримарди Флореско.* Флореско е душата на експроприациите, с които Ботев се занимава в Галац и Браила, за да се снабди революционното движение със средства.

Когато при една заплаха на ромънското правителство да екстернира Любен Каравелова българска делегация е молила руския консул Зиновиева да се застъпи за него, консулът отговорил, че не може да помага на човек, който е във връзки с Нечаева. Руската тайна полиция в Ромъния е проследила Нечаева-Флореско, и в първата половина на 1872 г. Нечаев, заедно с Петровски, се възползвали от паспортите на сръбски студенти, с които Дядо Паничков ги снабдява, и се озовават в Швейцария.

Коя е тая странна личност, която се преплита в живота на Ботева под трите различни имена, от които истинското е Нечаев, която му е дала тласък за засилване неговата революционна дейност и чиято тайна Ботев пазел като зеницата на окото си?

Нечаев е знаменития руски революционер, който свързва нихилизма, всеотричанието на 60-те години, с положителната революционна работа на 70-те години. Човек с неукротима енергия, той е действал хипнотизиращо върху всички, и не е за чудене, след като е обаел стария Бакунина, да плени и будния младеж Ботева.

С Ботева той се запознава в края на август 1869, когато се връща в Русия през гр. Измаил, дето Ботев е учителствал и го е улеснил в преминаването на границата. В Москва Нечаев разстила своята мрежа на революционни петорки. Но след нещастното убиване на студента Иванов от неговата петорка и по негова инициатива, той е принуден да избяга в странство, дето се крие като подгонен звер, тъй като царското правителство иска екстрадирането му като убиец, а не като политически престъпник. Обсадата на Париж го заварва в тоя град, дето той участва в сраженията на Комуната и към нейния свършек се озовава пак в Измаил при Ботева, за да изиграе една особена роля в съдбата на нашия предтеча.

През есента на 1872 г. руската тайна полиция го намерва в Цюрих и с помоща на швейцарската полиция го арестува и препраща в Русия, дето прекарва в Петропавловската крепост до смъртта си в 1883 г. В държането му пред съда и през всичкото време в затвора изпъква железната воля на тоя непреклонен революционер.

При изключителната реакция и мъртвило в края на 60-те години, Нечаев е смятал за допустими без изключение *всички* средства за възбуждане на революционното движение, дори и ония, които опорочват неговата морална чистота. Странния

„морал“ на Нечаева за щастие не е бил вжзприет от руското революционно движение, не е бил вжзприет и от Ботева, като изключим експроприациите, които впрочем сж били неща обикновени в бжлгарското революционно движение. На всичко сжм способен, — заявява по-кжсно Ботев, — само на лжжа и измама не сжм способен.

За приятелството си с Нечаева Ботев е пострадал — три месеца по затворите вжв Фокшан, Галац и Браила[1]).

Такива сж *личните вржзки* на Ботева с руски революционери, които изиграха голяма роля в движението както в Русия (Нечаев), така и в Ромжния (Зубку-Кодряну и Добруджано-Геря) и в целия свят (Д-р Русел).

По-надолу ще запознаем читателя по-подробно с Д-р Руселя и сжс Зубку-Кодряну.

„МОЯТ ВЕТ СЖУЧЕНИК“

В писмото до приятеля си Ив. Драсов отъ 12 април 1875 г. Ботев му сжобщава: „Новость. Руските социалисти въ Лондонъ и въ Цюрихъ ма викатъ да отида при тѣхъ, или да имъ стана комисионеръ. Тие искатъ да влѣзатъ въ сношение съ нашите революционери. Предлагатъ ни да се мѣнимъ съ пропагандисти, съ паспорти и др. . . „Мы готови помочь вамъ и нравственно и физически, т. е. и словомъ и мысцами“, ми пише *единъ мой вѣтъ сжученикъ Судиловски* (*или Судсиловски* — не може да се чете: бележка на Захарий Стояновъ). Азъ му отговорихъ, че са замамъ да имъ бжда коммисионеринъ на книгите, а за повече, ще да чакамъ да рѣши събранието. — По праздниците ще да стане събрание въ Тжрново“ (гл. „Христо Ботйов, опит за биография“ от З. Стоянов, Русе 1888, стр. 229—230).

Ботев е бил ограден с руски социалисти в своя емигрантски живот. Те сж сжставлявали неговата духовна атмосфера. Бжлгарската емиграция не е била дорасла до неговите идеи, не го е разбирала достатжчно. И дори ония личности, като напр. сжщия тоя Драсов, който той е обезсмжртил с дара на своето приятелство, сж повече предусещали неговото величие и сж се поддавали на обаянието на неговата личност, отколкото да сж го проумявали. Те сж гледали на него отдолу нагоре, и единствено общуване с хора духовно нему равни Ботев е намирал в средата на руските социалисти. Това е толкова явно, че биографите му споменуват много руси, с които е дружал, но обикновено само с тяхното име и отчество, без фамилията (напр. Иван Иванович), или с принудените им псевдоними (напр. Флореско). Но предадени на идеята да вѫзвеличат Ботева като обикновен патриот, буржуазните му биографи не сѫ разкрили, кои сѫ тия руски социалисти и сѫ ни оставили само нищо не говорещи имена. За щастие, *някои* от Ботевите руски приятели сѫ вече открити. И четирма от тях, както видяхме, хора оставили следа в международното революционно движение: Сергей Нечаев, Николай Зубку-Кодряни, Доброджану-Геря и Д-р Николай Константинович Русел (сѫщият оня „вет сѫученик“, комуто името З. Стоянов предава неправилно: той се казва Судзиловски, и за когото искаме да кажем няколко думи).

---

[1]) Подробно за Нечаева гл. нашата книжка „Сергей Нечаев и Христо Ботев“ (№ 4 на библиотека „Нов пжт“).

Когато преди десетилетие и половина се обѫрнахме кѫм Доброджану-Геря да ни даде спомените си за Ботева, той ни отправи кѫм Д-р Николай Руселя (Судзиловски), който можел да ни каже повече. Но Русел бе истински космополит: в кой кѫт на земното кѫлбо да го тѫрсим?

Знаехме го по срещата на Лев Дейча, един от пѫрвите основатели на руската социалдемокрация (от групата Освобождение Труда), който в книгата си „16 лет въ Сибири“ (Женева 1905, стр. 294—297) разправя, че при бегството си от Сибир през 1901 г. на един параход се отбил в Хонолулу, град на Хавайските или Сандвичевите острови, дето, както случайно узнал, живеел неговият „хороший знакомый“ Судзиловски на един от тия остроци. „Русел навсякѫде умееше скоро да се усвои с местните условия, бѫрзо изучаваше езика на дадената страна и влизаше в нейните интереси и нужди“.

От Бѫлгария (ще видим после отде и как е попаднал тук и кога е бил принуден да я напусне) Русел се прехвѫрлил в Сан-Франциско (Америка), като се занимавал с частна лекарска практика, но поради конфликт с местния руски архиерей трябвало да напусне и заминал на един от Хавайските острови (в Тихия океан), дето постѫпил като лекар в една захарна плантация. По-сетне се снабдил сѫс свой чифлик на о-в Хавайя, бил избран за сенатор и, когато Дейч се срещнал с него, той бил дошел в Хонолулу да заседава в законодателната сесия.

— Кѫде ли сѫдбата не запраща човека! — си казвали двамата приятели: — как се е случило, че едина да дойде тука като емигрант-лекар, а другия да попадне при бегството и от Сибир!

Дотука Дейч. Вѫв време на руско-японската война четохме, че Русел е заминал за Япония — да агитира между руските пленници. Но войната отдавна бе свѫршена, и за „ветия сѫученик“ на Ботева ние не чухме вече нищо.

Случаят ни помогна да му узнаем адреса. При нас се яви неговия приятел Д-р Транян, тогава (1911 г.) санитарен полковник в бѫлгарската армия, с предложение да издадем книжката „*Мысли вслух—Д-ра Н. Русселя. Нагасаки, Япония 1910 г.*“ На корицата бе показана печатницата. „Типография Тоюша, Нагасаки, Япония“. По тоя адрес написахме Д-р Руселю подробно запитване за Ботева. Но безпокойния гражданин на целия свят вече напуснал и Япония, та след дѫлго чакане ние изгубихме надеждата да узнаем нещо от него.

Каква радостна изненада, когато един ден получихме препорѫчено писмо с апокалипсичните седем печата, което пѫтувало цели 50 дни, от 8 септемврий н. ст. до 14 октомврий ст. ст. 1911 г. Писмото произхождаше от Д-р Н. Руселя, Fabrica, Negros Occidental — *Филипинските острови!* Извлечение от него печатаме по-нататѫк. То бе придружено сѫс споменатата и с други две последни брошури на Руселя, с кабинетен портрет на тоя „седой как лунь“ старец, две снимки — „Моята приемна в Миндаро“ и „Моите болни филипинци и японци на о-в Миндаро“ — и трета снимка на удивителния космополит, който с пура в рѫка, нагазил до колени в буйните прерии, мечтае край брега на Великия океан. . .

Бил ли е Судзиловски сѫученик на Ботева? Писмото на Ботева го твѫрди. Но оригиналѫт на писмото е изгубен, а Зах. Стоянов е можел да не разчете добре тоя пасаж, в който самото име той чете Судиловски или Судсиловски, когато то не е нито едното, нито другото. Евгений Волков е дошѫл до отрицателно заключение: Судзиловски не е бил ученик в Одеса вѫв време на Ботева. Но самия Судзиловски не е питан направо по тоя вѫпрос, — кой други е можел по-добре да го осветли?

Вѫв всеки случай, ние знаем за Судзиловски едвам от неговия студентски живот насам. Роден в Могилевска губерния, той студентствува в Киев, значи южна Русия, значи не много далеч от Одеса, дето е могѫл, макар кратковременно, да ученичествува по-рано и да се е опознал там с Ботева.

Дебагорий Мокриевич в своите „Воспоминания“ (Париж 1894, выпуск I) ни запознава сѫс Судзиловски, негов другар по „американския“ крѫжок в Киев, който крѫжок смятал, че само физическия труд е нравствен, затова трябвало да се предаде на комунистическо обработване на земята, а понеже това в Русия не би се позволило, то да се иде в Америка и там да се устрои комуна. През пролетта на 1873 г. двамата тия другари, заедно с още едного, от Цюрих се запжтват кжм Сен-Готард, дето тогава се прокопавал тунелжт и се строяла железопжтна линия — да тжрсят работа. Като не намерили там работа, те се отправили в Женева, отдето Судзиловски се завжрнал в Цюрих.

Тжкмо тогава се започва движението „идти в народ". Студенти и студентки напущат университета и се запжщат в руските села да пропагандират социализма. И Судзиловски се озовава в Киев, отдето по-кжсно, „доколкото си спомня" Дебагорий Мокриевич, отива в Одеса (дали за пжрви пжт, или след някогашно ученичество там?) да преговаря с един кржжок, който тжрсел подходен човек за изпращане в Самарска губерния, в която тогава вжрлувал глад. Сам Судзиловски заминава за тази губерния.

Принуден в 1874 г. да избяга в странство, не тогава ли се е срещнал и запознал Судзиловски с Ботева?

Отново чуваме за Судзиловски — вече в Лондон на другата година, когато той пише на Ботева и го кани да участвува в руското революционно движение. В задграничния в. „Вперед" (№ 2 от 20.I.—1.II. 1875 год.) срещаме сжобщение за отпразнуване в Лондон годишнината на полското вжзстание от 1863 г. под председателството на бившия генерал от Комуната Врублевски, дето между другите оратори личат имената на *Карл Маркса*, комунарите Лисагаре и Лео Франкел — и на нашия Судзиловски, който казал, че „пжтя на социалната революция е единствения пжт за Полша".

След като Ботев не отишел в Лондон, Судзиловски се озовал при Ботева в Букурещ. Кр. Раковски го поставя като един от „пжрвите пионери на социализма в Ромжния" (гл. „Р. В-к", г. XIX, бр. 30 от 17.V 1915 год.). В Яш под неговото влияние се поражда бакунистко течение. Ромжнската си кариера, по сжобщението на Кр. Раковски, Судзиловски (който в Ромжния се прекржстил на Д-р Русел) свжршил като подпредседател на сената в 1881 г.

Преди да обиколи другите материци, Русел поживява в Пловдив, дето е спечелил славата на най-добжр хирург в Източна Румелия.

„Натирен" от Бжлгария, той се озовава чак в Калифорния — Сан Франциско. Оттам, както казахме, — на Хавайските острови, дето се издига до председател на пжрвия хавайски сенат. Там Русел застава начело на местното население — Канаките — в борба против североамериканският империализъм за независимоста на островите. Там вече името му е *Каука-Лукини*, което на туземно наречие значи *руския доктор* (гл. статията „Гавайский сенатор“ от Е. Лазарев в сп. „Былое“, год. II, № $^6/_{18}$, Іюнь 1907, Петербург).

След Хавайя ние вече видехме Руселя в Япония, след това на Филипините.

Във време на всемирната война (преди или след революцията — не помним) го чуваме най-сетне отново в Русия. В печата проникна съобщението, че уж умрял от раните, които му причинило запалването на гумената му яка. Непосредствено последва опровержение от жена му.

Не ни бе известно, жив ли е още тоя забележителен човек, за когото Д-р Транян си спомня като за личност с фасцинираща, хипнотизираща власт над ближните си. Преди няколко месеца узнахме, че се бил поминал.

В международното семейство на революционерите двамата „вети съученици“ сѫ се заслужвали един друг.

ЛИЧНИ СПОМЕНИ ЗА БОТЕВА¹)

Ботева духовно го създаде, както и всички нас, руската литература през 60—70 години, както оригиналната, особено публицистическата (Добролюбов, Чернишевски, Писарев), така и преводната. Не мисля, някой от тях да е бил негов учител отделно. Влиянието бе колективно, взаимно допълнящо се, и главен елемент, основен тон на всички тези влияния върху всички ни бе недоволството от стихийно създадените обществени условия, *вярата на човека*, в бѫдащите завоевания на неговия разум, желанието и стремежът да живеем не както *Бог е заповядал и заповедва*, а както *ние си искаме*. Нека го наречем това идеализъм.

От френските събития (Парижката Комуна — Г. Б.) и от зараждащата се немска социалдемокрация Русия, а толкоз повече България, бяха по обществените и политическите си условия толкова безконечно далеко, нашите практически задачи бяха толкова различни от техните задачи, че интересът ни към тях бе само теоритически. Един човек със здрав ум не можеше и да мисли за „Комуна“ или за социалдемокрация между руските мужици и още помалко между българските селяци. Ние им съчувствахме само дотолкова, доколкото в техните действия се проявяваха общите с нас революционни инстинкти.

---

¹) Извадки от писмото на Д-р Русел (Судзиловски) — до Г. Бакалов. Виж предшестващата статия: „Моят вет съученик“.

Маркса ние само го раздѫвквахме тогава страница по страница, като някакѫв чуждеземен и странен плод.

Казвам *ние*, защото, както си спомням, между нас — мене, другаря *Зубку-Кодряну* и Ботева — нямаше никакви теоритически разногласия. И тримата ние, най-близки помежду си хора, които прекарвахме в Букурещ през 77 — 78 г. (паметта на Д-р Руселя му е изневерила: годините на общуването му с Ботева в Букурещ сѫ 1875-76 или само 1876,—Г. Б.), бяхме *практически революционери*, които си бѫхтехме главата да измислим, каква по-вкусна свиня да поднесем на врага, все едно в Русия или в Бѫлгария.

Мисля даже, че английските писатели като Спенсера, Бѫкля, Дарвина, Хѫксли имаха вѫрху нас по-голямо влияние, отколкото парижките комунисти и немската социалдемокрация.

Измежду немците наистина всички ние се вѫзхищавахме от *Ласаля*, колкото за социализма му, толкова и за неговата революционност.

Лавров нямаше вѫрху нас сѫвсем никакво влияние. То бе много суха енциклопедия, метафизическа, устаряла за нас по дух.

Херцен сѫщо бе покойник за нас.

Друго нещо бе *Бакунин*. Кой не го обичаше, на кого измежду революционерите той не е имал влияние? Подкупваше ни не само неговата юначна личност, херойското му минало, непримиримата му революционност, а главно — *вярата му в човека*, в противоположност на вярата в стихията, в авторитети земни и небесни, в това число и в еволюцията, която — само почакайте — сама щела да ни поднесе всичко!...

Руския другар от Лондон (аз пристигнах от Лондон и се поселих в Букурещ), който канеше Ботева да бѫде наш агент, бях аз (за този другар Ботев пише на приятеля си Ив. Драсов, — Г. Б.). Литература препращахме (контрабандно в Русия, — Г. Б.) но без особено усърдие и интерес и не винаги успешно, тѫй като тя се сѫстоеше главно от дебелите томове на списанието „Вперед“ (под редакцията на П. Л. Лаварова, — Г. Б.), което много удобно бе да се слага под главата, когато нямахме вѫзглавница.

Неще и дума, че и тримата ние (малко по-кѫсно кѫм нас се присѫедини другаря Кац [Геря,—Г. Б.], който дойде от Яш) бедствахме. Христо сѫс своята тайфа (Д-р Русел казва: чета, — Г. Б.) тѫршуваше нощно време между букурещките богати бѫлгари и гѫрци. Полицията гледаше през прѫсти, и когато се случваше да ги арестуват, пущаха ги по порѫчителството на Ботева. Понякога той ги довеждаше по 15 — 20 души в моя коптор. Те си изуваха обувките навѫн и в стаята наседваха по импровизираните миндери сѫс скрѫстени нозе, което много ни разсмиваше.

Касаеше се да замина с чета през Дунава като хирург. Така ми предлагаше Ботев, но някои четници се отнасяха отрицателно кѫм това и предпочитаха да ме видят с винтовка, защото „куршумѫт е вятжр работа — всеки може да го изчопли с пржст!“ Аз толкоз малко вярвах в успехжт на тяхната ескпедиция (Бог ме е надарил с известна доза здрав смисжл — онова, което американците наричат „horse sense“), имах на главата си семейство, което нямаше нито кжде да изпратя, нито кому да оставя, — та след известно колебание се отказах.

Излязох прав. Сжвсем нищо не излезе от това, турците ги изтребиха веднага след десанта, при което Христо Ботев бе един от пжрвите получил куршум право в челото.

А жалко! Неговото революционно чувство го увлече прекалено много. Да не бе загинал той, да бе дочакал края на руско-турската война, неговата роля в Бжлгария би била за нея много по-полезна отколкото на Каравелова и на другите. Вжв всеки случай не би имало поганната „Стамбуловщина“, която опозори Бжлгария, и по-малко би били лошите министри.

Тоя Стамбулов, руски семинарист, бе по-изджржлив. Той почака да тржгне срещу турците руската армия и вжрвеше в опашката й, като някакжв закжсал кореспондент, толкова закжсал, че ние между другото трябваше да му сжбираме средства за един кат дрехи.

Ех, не може да се разправи всичко!

P. S. Да си призная, не се разкайвам, дето не дадох на турците да ме застрелят в четата на Хр. Ботев. По-кжсно господа бжлгарските „министри“ ни третираха нас, няколкото руски емигранти, които прекарваха в Бжлгария, доста скверно, недружелюбно, завистливо и враждебно. Мене просто ме „натириха“ от Пловдив.

Н. Русел.

НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧ ЗУБКУ-КОДРЯНУ

В писмото на Д-р Руселя (Судзиловски), което печатаме по-горе, се казва, че между „тримата най-близки хора“ — нямало „никакви разногласия“.

Кой е тоя Зубку-Кодряну, за когото никой от Ботевите биографи не споменува нищо? Според Кр. Раковски, Зубку-Кодряну стои начело на ония „пжрви пионери на социализма в Ромжния“, — Д-р Русел, Замфир Арборе-Рали[1]) и Доброжану-Геря — които сж го пренесли от Русия („История на социализма в Ромжния“, из в. Lupta, преведено в „Работн. В-к“ г. XIX, брой 30 от 17. V. 1915).

---

[1]) Пржв е написал, на руски, биография на Ботева, — тази, според него, „личность замечателньная“, — около две печатни коли. За жалост, ржкописжт ѝ бил изгубен при един арест на автора, и тя не видела бял свят.

Арборе-Рали ни е дал биографийката на Зубку-Кодряну — на руски. Бжлгарската му биография, издадена в Русе 1891 от покойния Спиро Гулабчев, в която не е посочен авторжт, вероятно ще да е превод на брошурата на Арборе-Рали. Тази биографическа рядкост носи названието „Николаі Петрович Зубка Кодреану. Біографичѣски очѣрк. Превод от руски“. Снабдена е с предговор „От преводача“.

Роден през 1850 г. в едно село на Кишеневската околия, Бесарабия, като син на селски дякон, той бил даден на учение в Кишеневската семинария. То бе време на силно увличане на младежта от Белински, Чернишевски, Добролюбов и Писарев, свободолюбивите идеи на които прескочиха стените и на бесарабската семинария, и на Зубку-Кодряну става тясно там. Той напуща в 1870 г. семинарията и отива в Петроград да учи медицината, като поддржжал бедното си сжществуване с даване уроци. Там той става убеден социалист.

Да свжрши медицината, обаче, той не е имал време, тжй като и него го залива вжлнàта на младежкото отиване в село — народнишкото „хождение в народ“. Той си зарязва изпитите и, по поржчката на един социалистически кржжок в Москва, се вржща в Бесарабия за да уреди прекарването на революционна литература, контрабандно, през руската граница.

Можеби, неговата по-сетнешна близост с Ботева — през 1876—76 г. — да се джлжи именно на задочното им, а вжзможно и личното им опознаване, като дейци на сжщото дело: Ботев се е грижил за получаването, а Зубку-Кодряну — за прехвжрлянето на литературата през границата. Разбира се, ако сж работили на един и сжщ граничен пункт, — което е вероятно, тжй като контрабандния превоз на книги не е бил много обширен.

В Кишенев Зубку-Кодряну основава кржжок за пропаганда на социализма между младежта. Сближил се е с младежите в Яш.

През есента на 1874 г., като наредил и оставил в сигурни ржце делото по превоза на книги, той се завжрнал в Петроград, но там, след няколкомесечно боледуване в клиника, той трябвало да се крие, понеже полицията се интересувала от него, и в началото на 1875 той се озовава в Ромжния.

В Ромжния тогаз не е имало нито помен от социалистическо движение. Дори три години по-кжсно, Н. Драгош (наверно сам Зубку-Кодряну, тжйкато той е бил букурещкия дописник на това списание), в руското революционно списание Община (№№ 3—4, март-април 1878), се оплаква, че „социалистическата пропаганда в Ромжния още не се е започнала“

и че ние, „немногобройните ромънски социалисти“ „се мъчим сега да се организираме“.

Зубку-Кодряну е можел да се разбере само с наброяващите се на пръсти неколцина съидейници, между които нашия Ботев, Судзиловски (Д-р Русел), който наскоро е дошъл в Букурещ, а по-късно и Доброджану-Геря. В цитираната вече статия на Кр. Раковски се казва, че къщата, в която живял Геря, станала в скоро време „център на пропаганда“; в нея идвали и двама българи: Ботев и Стамбулов.

Търсейки помощници за пропагандата на социалистическите идеи, Зубку-Кодряну често пишел на един свой сънотечественик емигрант в Женева (вероятно Арборе-Рали) и го канел да дойде в Ромъния.

Като привърженик на бакунисткия Интернационал, Зубку-Кодрняу следел Бюлетина на Юрската федерация, а когато започнал в 1877 г. да излиза в. Travailleur (Работник), той му станал сътрудник и разпространител.

През руско-турската война Зубку Кодряну, който вече довършил медицината в Букурещ и бил лекар, уреждал разпространението на сп. Община и на друга революционна литература всред руската армия. Преследвани от руските шпиони, Зубку-Кодряну и Арборе-Рали трябвало да очистят Букурещ; последния напуснал Ромъния, а първия се скрил в провинцията. Но из пътя настинал силно и на 31 декемврий 1878 се поминал.

„Като виждам, че ще умра вече, — диктувал той писмо до другарите си, — много ми е жалко, дето не можах нищо да поработя за ромънския народ. Надеждата е на вас и на вашите деца. Потрудете се, от тех да излезят не бръщолевци... а борци, борци за народното дяло“.

Поканен да се изповяда и причасти, Зубку-Кодряну отказал с думите:

„Нямам нищо таквоз, за което да се изповядвам пред тебе, свещениче. През живота си зло не съм правил. Ни една жена не съм оскърбил; на никого живота не съм отнел; на чужда смятка живях само когато бях дете; в буйните си мисли може и да съм сгрешил нещо, но с тези мои мисли никому не съм повредил“.

Въпреки разпореждането на Зубку-Кодряну, да го погребат без религиозни церемонии, полицията завладява бездихания труп на революционера и го предава на черквата...

Днес ние с благодарност си спомняме името на Николай Петрович Зубку-Кудряну, — както и на другите ония „нихилисти“, в обществото на които растеше и възмъжаваше нашия предтеча.

КНИГАТА НА ЕВГЕНИЙ ВОЛКОВ ЗА БОТЕВА

Колкото и да е писано за Ботева, книгата на Волкова дава много и много нов материал, който представлява Ботева в сжвжршенно нова светлина. Заинтересуван пжрвом от идейните влияния на руското революционно движение вжрху Ботева, а сжщо и от личните вржзки на нашия революционер с руските, Волков постепенно се увлече от обаятелната личност на Ботева и разшири изследването си почти до пжлна биография.

Наистина, не в пжлния смисжл на думата биография. За раждане и детинство автора не говори, а зема Ботева направо от гимназиалния чин в Одеса, — тогаз, когато се формира неговата идейна физиономия. Оттогаз нататжк, обаче, автор го следи стжпка по стжпка дори до лобното му място.

Докато по-ранщните биографи разправяха живота на Ботева в белетристична форма, без толкоз да се взират в истината и в повечето случаи не посочвайки източниците си, — Волков не скрива от читателя пжтищата, по които минава, за да дойде до своето, почти винаги оригинално, заключение. Такаче дори когато се лжже автора, на читателя е предоставена вжзможноста, вжз основа на приведения материал, да направи свой собствен извод. Напр. вжз основа на една дописка вжв в. Независимост по свищовските работи, подписана Х. П-в (инициалите, с които по него време Ботев е подписвал стихотворенията си), Волков заключава, че през 1867 г. Ботев е бил в Свищов, дето редактирал ржкописния сатиристичен в. Бжлгарин. Човек се вжзхищава, като вижда, с какво старание авторжт е сжбрал всичко, което може да докаже заключението му, — макар в края на краищата да не е прав, тжй като една брошура под заглавие „Моите страдания в 1867 година“, Букурещ 1873, разкрива, че автор на дописката и редактор на Бжлгарин е бил Хараламби Попов (починал мин. год. в София), значи — не Ботев. Но дори като греши, Волков буди мисжлта.

Волков пржв разкри, че Ботев се е познавал сжс знаменития руски революционер Сергей Нечаев. Това днес е вече неоспорим факт. С остроумна проницателност Волков поставя Нечаева при решаващия завой в живота на нашия революционер, и му приписва могжщо, сждбоносно влияние за неговото оформяване като ратник на световната революция.

Ние мислим обаче, че това влияние не се е ограничило сжс случайната среща между двамата велики революционери за 12-14 дни през август 1869, — тжкмо за която няма преки указания, макар да е безспорно тяхното приятелсто; но че това влияние трябва да се отнесе и към 1871—1872, когато най-близък Ботев приятел е Флореско, който не е никой други, а сам Нечаев. Всичко, което сам Волков говори за Флореско, доказва, че той е Нечаев, но всепак авторът, който си задава въпроса за тяхната идентичност, не го разрешава положително, а неочаквано го изоставя.

Книгата на Волкова окончателно туря край на легендата за трансформацията на Ботева от интернационалист в националист. Белки за това Академията толкова бави нейното отпечатване.

Това подозрение добива потвърждението си в обезобразеното издаване на книгата. Академията си е позволила да окастри труда на Волкова, и с тази некрасива работа сж били натоварени професорите Боян Пенев и Михаил Арнаудов. Би ли позволил авторът това подлагане на прокрустово легло? Разбира се, че не[1]).

Академията не е поместила и многобройните материали, които придружвваха изследването на Волкова, сжставени главно от разпитите на Ботеви сжвременници. Такаче публиката е лишена от вжзможноста да използва тези материали.

Истината за Ботева боде господа академиците, и те с удоволствие биха удавили самия тоя немирен революционер в капка вода, а камоли да изваждат наяве документи за него. Те не сж поместили даже снимките, които Волков им достави и между които си спомняме една снимка на одески гимназисти, сред които и младия Ботев, единствен портрет, предаден от покойния Георги Смилов, а също и портрета на Парашкева Шушулова, която прославиха като „пжрвото либе“ на Ботева.

Най-сетне корекцията е била поверена на реакционния професор Попруженко, който изглежда никак да не е струвал хас от такжв „болшевик“ като Ботева, та се е постарал книгата да гжмжи от грешки, като труп налегнат от червеи.

---

[1]) Волков, като русин, биде изгонен от Радославовото правителство през време на войната. Известие за него намираме в книжката на Кр. Раковски — „Арест и освобождение“. Раковски разправя, че когато руските революционни войски сж го освободили от затвора в Яш и той отишжл с автомобил на площада пред тях, присрещнал го там „прапорщик Волков“. Волков днес е на сжветска служба в Москва. Вжзмутен от осакатяването на неговия труд, той се е заел с неговото изправяне и напечатване в Русия. Не ни е известно, дали е излязло московското издание.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.
1. Класовата борба в предосвободителната епоха и днес (вместо предговор) 4

I. Георги С. Раковски:

2. Пърчия крупен революционер 7
3. Г. С. Раковски в обществените борби 11

II. Васил Левски:

4. Апостола на революцията 17
5. Левски и пролетариата 26
7. Левски и Парижката Комуна 30

III. Христо Ботев:

8. Предтеча и знаме 33
9. Личноста на Ботева 42
10. Поетът Ботев 45
11. Ботев за религията и духовенството 49
12. Балканската федерация на Ботева 52
13. Първи отзвуци на Парижката Комуна между българите 56
14. Руските приятели на Ботева 57
15. „Моят вет съученик“ 61
16. Лични спомени за Ботева 65
17. Николай Петрович Зубку-Кодряну 67
18. Книгата на Евгений Волков за Ботева 70

15 лв.